

Mütareke'den Cumhuriyet'e Kurumsal Bir Dönüşüm: Evkâf Nezâreti'nden Evkâf Umum Müdürlüğü'ne*

Aydın Çakmak**

Öz

Bu çalışmanın esası, vakıfların idaresinin nezaret kimliğinden ve kabine teşkilatı içerisinde çıkarılması düşüncesinin Cumhuriyet devri öncesinde de bulunduğunu yaşanan gelişmeler çerçevesinde ele almaktır. Konunun ilk defa gündeme gelmesi daha önce olmakla birlikte somut bir hale bürünmesi Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştiği için, çalışmanın başlangıç kısmı Mütareke Dönemi şeklinde belirlenmiştir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin son yıllarında tartışmaya açılan ve savunulan konulardan bir tanesi, II. Mahmud döneminde bir bakanlık olarak kurulan Evkâf Nezâreti'nin statüsünün değiştirilmesi olmuştur. Ancak Osmanlı bürokrasisi ve kamuoyunun gündemini uzun süre meşgul ettiği, görüşmeler yapıldığı ve kanun layihaları hazırlandığı halde dönüşüm konusu kesin bir sonuca ulaşmamıştır. TBMM hükümeti döneminde de gündeme gelen bu mesele 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen kanunla resmîyet kazanmış ve yaklaşık yüz yıldır kabine üyesi olan kurum bir umum müdürlük haline getirilmiştir. Konuyu ilk defa mütakül ve kapsamlı bir biçimde ele alan bu çalışmada başta arşiv belgeleri olmak üzere süreli yayınlar ve telif eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: vakıf, Evkâf Nezâreti, Evkaf Komisyonu, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti, Evkaf Umum Müdürlüğü.

An Institutional Transformation From Armistice to Republic: From the Ministry of Evkaf to the General Directorate of Evkaf

Abstract

The idea of detaching the management of foundations from the oversight identity and the cabinet organization that existed before the Republican era forms the basis of this study's analysis of developments. Although the topic had previously been brought up, the study's starting point was selected to be the Armistice Period because its actual alteration occurred after the First World War. The Ministry of Evkaf, which was created as a ministry under Mahmud II's rule, was in fact one of the topics that were debated and defended throughout the closing years of the Ottoman Empire. The subject of transformation has not, however, come to a definitive conclusion despite the fact that the Ottoman bureaucracy and the public have been preoccupied with its agenda for a long time, discussions have been held, and draft legislation has been created. With the law passed on March 3, 1924, this issue—which also came up during the Government of Grand National Assembly of Türkiye—became official. The institution, which had been a member of the cabinet for almost a century, was thus transformed into a general directorate. Archival records, journals, and copyrighted works are employed in this study, which is the first to approach the topic in a detached and comprehensive manner.

Keywords: foundation, The Ministry of Evkaf, The Commission of Evkaf, The Ministry of Şer'îye and Evkaf, The General Directorate of Evkaf..

* DOI: 10.16971/vakiflar.1139479

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Temmuz 2022 / July 2021

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Aralık 2022 / December 2022

** Öğr. Gör., Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü; İstanbul-TÜRKİYE; e-posta: aydin.cakmak@istanbul.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2413-7760>.

Giriş

Tarihin en eski ve önemli kuruluşlarından birisi olan vakıf müessesesi (Kahraman, 2006: IX), kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nde görülen bir uygulamadır. II. Mahmud döneminde, daha kesin bir ifadeyle 1826 yılında, çeşitli iç ve dış etkenlerin tesiriyle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kurulup vakıf uygulamasının yönetimi merkezî bürokrasi içerisine alınmıştı (Çelikkın, 2019: 213-215). Burada dağınık vaziyetteki vakıf yönetiminin tek elde toplanması, evkaf idaresini toplum ve müessese yararına düzeltme, vakıflar arası kaynak aktarımı yoluyla destek sağlanması, vakıf sektöründe baş gösteren yolsuzlukların önlenmesi, devlet aygıtının merkezî bir anlayışla düzenlenmesi, batılı ülkelerle ilişkiler, vakıf potansiyelinden devletin diğer birimlerinde yararlanma ve yenileşme hareketlerine karşı duran ulema çevrelerinin gücünü azaltma gibi gerekçeler etkili olmuştur. Üstelik nezaret bir süre sonra Meclis-i Vükelâ içerisine de alınmıştı (Öztürk, 1995: 69-78).

Artık hükümetin bir parçası haline gelen kurumun bürokratik yapısı zamanlagelişmiş ve ihtiyaçlara bağlı olarak değişmişti (Kahraman, 2006: 12-17). Bununla beraber kurum ve uygulama açısından yaşanan sorunlar neticesinde bazı ıslah çalışmaları gündeme gelmişti (Öztürk, 1995: 550-552). Söz konusu çalışmalardan biri de Evkâf Nezâreti'nin bakanlık statüsünden çıkarılarak hükümet aygıtı dışına alınmasıydı.

II. Meşrutiyet döneminde diğer devlet kurumlarında olduğu üzere Evkâf Nezâreti'nde de ıslahat yapılmaya çalışılmıştı. Bu sırada küçük düzeltmeler şeklinde olduğu gibi önemli ve kapsamlı değişiklikler yapılması da gündeme gelmişti (İsmail Sıdkı, 1324: 3-13)¹. Bu karışıklık ve sorunlar 1909 yılında meclise taşınmış; hararetli geçen görüşmelerde nezarete ait vazifelerin Bâb-ı Meşihat ile paylaşılması ve hatta kurumun ilgasına kadar giden önerilerde bulunulmuştu (Tural, 2008: 210-212).

Dört defa nazırlık makamında bulunan Mustafa Hayri Efendi, göreve ilk gelişinde kurumun çalışma alanına dair önemli devlet adamlarının görüşlerini almıştı. Vakıfların idaresinde merkezî kontrol ve nezaretin kabine dışında tutulması gibi konular hakkında yazılan mektuba cevap veren Küçük Said Paşa, Evkâf Nezâreti'nin devamı fikrine katılmakla beraber, anayasada yazıldığı üzere hareket edilmesi ve merkeziyet usulünün kaldırılması görüşünü paylaşmıştı (İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey-Hüseyin Hüsameddin Efendi, 1335: 227-242). Kendisi de dönüşüm fikrini savunan Hayri Efendi ise Babialı Baskını sonrasında gelen yeni nazırlık teklifi üzerine Evkâf ve Defter-i Hâkânî'nin *Emlâk-ı Umûmiye ve Evkâf Nezâreti* unvanı altında birleştirilip kabineden çıkarılması düşüncesini ileri sürmüştü (Ürgüplü (haz.), 2015: 277-280)².

Öte yandan 1914 yılına gelindiğinde, Evkâf Nezâreti'nin umum müdürlüğe dönüştürüleceği şeklinde bir haber basına yansımıştı. Ortada dolaşan rivayetlerin henüz düşünce aşamasından uygulamaya çıkacak seviyede olmadığını yazan *Peyam*, böyle bir fikir mevcutsa da ne dereceye kadar mümkün olacağını bilinmediğini kaydetmişti (Peyam, 117, 27 Şubat 1329/12 Mart 1914: 3). Gazetenin ertesi günkü haberinde nezaretin umum müdürlüğe çevrilip Bâb-ı Meşihat'a bağlanacağına yönelik düşüncenin nasıl ve ne zaman hayata geçeceği kestirilemezse de ileride gerçekleşmesinin mümkün olduğu belirtilmişti (Peyam, 118, 28 Şubat 1329/13 Mart 1914: 3). Bu arada şer'î mahkemelerin Adliye Nezâreti'ne bağlanması sürecinde de vakıfların Bâb-ı Meşihat bünyesine alınması görüşü ortaya atılmıştı (İtisam, 56, 25 Kanun-ı Evvel 1335/ 1919: 675).

1 Dönemin Meclis-i İdare-i Evkaf Başkâtibi İsmail Sıdkı Efendi'nin kaleme aldığı risalede önerdiği çözüm yolu, mütevellisi olmayan vakıfları yönetmek ve mütevellisi bulunanların işlemlerini denetlemek üzere ahalinin seçimiyle cemaat-ı İslamiye meclisleri teşkil etmektir. Vakıfların idaresini bölgede yaşayan Müslüman ahaliye bırakma düşüncesinin Kanun-ı Esasî'nin 111. maddesine uygun geleceğini söyleyen yazar, bu şekilde Dahiliye ve Maliye kadar büyük bir bakanlık oluşturan, mühim harcamalar içerisinde olan ve halkın işlemlerini güçleştirmekten başka yararı görülmemeyen Evkaf Nezâreti'ne ihtiyaç kalmayacağını belirtmişti. Bu noktada meclislerin işlemlerini teftiş ve nezaret altında bulundurup onlara genel merkez olmak üzere, umumi müdür idaresinde Hayrat-ı İslamiye idaresi adlı bir yapı da *belki* teşkil edilebilirdi (İsmail Sıdkı, 1324: 12-13).

2 Bu sırada yayımlanan bir makalede, "son seneler zarfında en ciddi faaliyetlere mâkes olan daire şüphe yok, ki Evkaf Nezâreti'dir" ifadesi dikkate değerdir (Musa Kazım, *Tanin*, 1659, 29 Haziran 1329/12 Temmuz 1913: 4).

1. Mütareke Dönemi Gelişmeleri

1.1. Dönüşüm Sürecindeki İlk Çalışmalar:

Evkâf Nezâreti'nin kurumsal kimliğinde yapılması düşünülen değişiklik, Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler ve değişen sınırlar ortamında önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Nitekim evkaf sorumluları tarafından oluşturulan Mütevelliler Cemiyeti, 1919 yılı mart ayında vakıfların idare şekline dair Sadaret'e bir arzual sunmuştu (BOA, BEO.NGG.d., 136, Sıra Numarası: 39). Damat Ferid Paşa'nın ilk kabinesinde Şeyhülislamı yapan Mustafa Sabri Efendi'yi ziyaret eden bir gazeteci ise Evkâf Nezâreti'yle Bâb-ı Meşihat'ın birleştirilmesi hakkındaki düşünceleri kendisine sormuştu. İki kurumun uyumlu hareket ettiğini söyleyen Şeyhülislam, *şimdilik* birleştirilmelerine lüzum görülmediğini belirtmişti (Vakit, 522, 5 Nisan 1335/1919: 1; Sebilü'r-Reşad, C.16, 5-404, 10 Nisan 1335/1919: 130).

Anlaşıldığı üzere, daha yılın ilk aylarında kurumsal dönüşüm konusu gündemdeki yerini almıştı. İlk başta Evkâf Nezâreti'nin bir umum müdürlük haline çevrilip yakın ilişki içerisinde bulunduğu Bâb-ı Meşihat'a bağlanması tarzında dillendirilen düşünce, Ali Rıza Paşa hükümeti döneminde belirginleşmişti. Aralık ayında toplanan Meclis-i Vükelâ, nezaretin umum müdürlük haline çevrilmesine ve vakıf işlerinin idaresine dair bir kararname kaleme almıştı (BOA, BEO., 4604/345251). Böylece Evkâf Nezâreti'nin dönüşümü konusunda ilk somut ve etkili adım atılmıştı.

Basının sürecin başından itibaren konuya yoğun bir ilgisi olmuştur. Mesela değişiklik düşüncesini doğru bulan Ahmed Şiranî Bey, vakıf sisteminin dinî mahiyeti olmasından dolayı ilk kurulduğu sırada ayrı bir nezaret şeklinde değil de Bâb-ı Meşihat'a bağlanmasının uygun olacağını vurgulamıştı. Birkaç yıl önceki şayanın tazelenmediğini söyleyen yazar, Meşihat makamının bu hususta oldukça dikkatli ve tedbirli olduğunu, sürüncemede bırakacak bir engel çıkmazsa değişikliğe kesin gözüyle bakılabileceğini belirtmişti (İtisam, 56, 25 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 673-676). *İleri*, Şûrâ-yı Devlet Tanzimât Dâiresi'ne havale edilen layihanın incelemesinin bitmek üzere olduğunu aktarmıştı (İleri, 708, 28 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 4). Benzer bir bilgi paylaşan *Peyam*, ayrıca vakıfların idaresinin teşkil edilecek cemaat-ı İslâmiye teşkilatına verileceği hakkındaki haberlerin gerçeği yansıtmadığını yazmıştı (Peyam, 388-146, 28 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 2). Fakat sonraki gelişmelerden de görüleceği üzere böyle bir düşünce aslında mevcuttu.

Aynı zamanda Evkâf Nâzırı Vekili de olan Maarif Nâzırı [Gelenbevî] Said Bey'i ziyaret eden bir gazeteci, kendisine dönüşüm yolundaki gelişmeleri sormuştu. Said Bey nezaretin umum müdürlüğe çevrilmesinin bir tasavvurdan ibaret olduğunu ifadeden sonra, henüz bir kanun yapılmadığı ve ayrıntıların müzakere edilmediği cevabını vermişti. Hükümetin bu meseledeki bakış açısı, evkafın siyasî değil de dinî bir müesseseye olduğunu dikkate alarak Evkâf Nâzırı'nı bakanlık sorumluluğundan kurtarmaktı. "Bir şeyi bozmadan evvel yeni tesis edilecek olan binayı, iyi esaslara ibtina ettirmek" gerektiğini söyleyen Said Bey, ileri görüşlü bir tarzda incelemenin ardından karar verileceğini belirtmişti. Ayrıca konunun cemaat-ı İslâmiye teşkilatı ile alakalı olduğu ve düşünülecek iki esas bulunduğu üzerinde durmuştu. Söz konusu esaslar, cemaat-ı İslâmiye teşkilatı vücuda getirdikten sonra umum müdürlüğe çevirmekle teşkilatı ileriye bırakıp öncelikle nezaretin dönüşümünü yapmaktı (Vakit, 770, 28 Kanun-ı Evvel 1335/ 1919: 1).

Özetle eskiden beri mevcut bir fikrin *ibtidai* olarak görüldüğünü söyleyen Said Bey, konunun ayrıntılı şekilde düşünülmesi gereğini vurgulamıştı. Üstelik vakıfların siyasî gürültülerle değişen kabine mensubu bir nazır tarafından değil, daimî nitelikli müdürlerce idaresi birçok açıdan yarar sağlayabilirdi (Akşam, 456, 28 Kanun-ı Evvel 1335/1919: 2). Said Bey'in ifadelerine karşın hükümetin diğer üyesi Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi dönüşüm zemininde kesin bir açıklama yapmış; sadece zamanlama konu-

sunun düşünüldüğünü belirtmişti (Tasvir-i Efkâr, 2948, 4 Kanun-ı Sani 1336/1920: 2; Yakut, 2020: 56). Bir basın organı ise hükümetin görüşünün kararname şeklinde değil de Meclis-i Mebusan'dan geçtikten sonra kanun mahiyetinde tatbiki olduğunu yazmıştı (Vakit, 782, 9 Kanun-ı Sani 1336/ 1920: 2; Yakut, 2020: 57).

Evkâf Nezâreti meselesi, son Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'nda hararetli tartışmalara neden olmuştu. 10 Mart tarihli oturumda söz alan Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, "biz Müslümanları tutulduğumuz hatalardan kurtarmaya yegâne bir çare varsa o da cemaat-i İslâmiye teşkilatı ve Evkâf Nezâreti'nin müdüriyeti umûmiyeye tahviliyle Meşihat-ı İslâmiye'ye raptıdır" demişti. Sivas Mebusu Rauf [Orbay] Bey, beklenen faaliyetlerin yerine getirilemediğinden yola çıkarak, "o vakit Evkâf Nezâreti yalnız Kabinede bir akıl hocası bulundurmak için bir sandalya mıdır" diye sormuştu. Kabin üyesi olmasından dolayı sorumluluğu bulunmadığını belirten Rauf Bey, "bir nezâret olmasa idi hiç olmazsa emniyeti su-i istimâl cürmü ile tecrime kalkardık. Nezâret olması gayr-ı mesul olmasını intaç ediyor... Nezâret olarak mes'ul edemiyor, ceza yapamıyorsak müdüriyet olsun yahut bir şirket olsun da Millet de hakk-ı murakabesini istimal etsin" ifadelerini kullanmıştı.

Daha sonra kürsüye gelen Kırkkilise Mebusu Bahaeddin Efendi, vakıfların yönetiminin cemaat-i İslâmiye teşkilatına verilmesini teklif etmişti. Denizli Mebusu Mehmed Emin Bey, Evkâf Nezâreti teşkilatının vakıfları tahrip etmekten başka bir faydası bulunmadığını söylediği konuşmasında, "cemaat-i İslâmiye mi olacak, içimizdeki akvam-ı sâireye benzemesin diye başka bir unvan mı verilecek? Ne yapılacaksa yapılсын ve Evkâftan beklenen menafi lâyıki ile temin edilsin" demişti. Encümen adına konuşan İstanbul Mebusu Ferit Bey ise evkafın ilerideki durumunun ayrıca incelemeye muhtaç olduğunu söyledikten sonra, merkezî tarzda mı yoksa bir dereceye kadar yetki genişliği suretiyle mi idaresi uygun olacağını sormuştu (MMZC., I, Devre 4, İnikad 21:414-420).

Mütevelliler Cemiyeti bu sırada konuya dahil olarak, Şûrâ-yı Devlet'e bir arzuhal sunmuştu. Cemiyet, konuyla ilgilenen Tanzimât Dâiresi'nin esasa yönelik kendi taleplerini dikkate almasını istemişti. Vakıf hukukunun korunması düşüncesinin vurgulandığı arzuhalde, evkaf işlerinin devletin genel işleyişi içerisine alınıp emlak ve arazinin emlak-ı emiriye şekline çevrilmesi sistem açısından en büyük sorun olarak gösterilmişti (BOA, ŞD., 2842/52: 3).

Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*'nda nezaretin durumuyla ilgili bir yazı kaleme almıştı. Buna göre Evkâf Nezâreti, son zamanlarda kazanmış olduğu önem nispetinde ıslaha muhtaçtı. Daha önce de bu konuda makaleler yazan Ali Emiri, 27 Şubat günü Meclis-i Mebûsân'a bir arıza takdim etmişti. Arızada evkafın olumsuz durumunu anlatan yazar, kabine teşekkülünden beri her nezarete bir nazır atandığı halde kurumun vekaletle idaresini eleştirmişti. Gerçi Şeyhülislam'ın nezareti altında -Defter-i Hakanî İdâresi'nin Mâliye Nezâreti'ne bağlılığı gibi- Evkâf Emâneti veya Müdüriyeti teşkiline yönelik bir tasarı mevcuttu. Bu konuda Meclis-i Vükelâ tarafından karar verilerek hazırlanan layiha Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmişti. Son olarak da hükümetin yoğun ve mühim meşgaleleri olmakla beraber, "evkafa cevval, hamiyetli, mütedeyyin, muktedir bir nazır tayini veyahut emanete mi, müdüriyete mi her neye kalb olunacaksa bir iki gün zarfında icra buyrulması da acaba şu mühim ve muazzam işlerden midir?" diye sormuştu (Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, C.3, 26, 30 Nisan 1336/1920: 674-677).

Bundan sonra birkaç ay duraklayan dönüşüm meselesine dair 1920 yılının ikinci yarısında yeni bir hareketlilik yaşanmıştı. Öncelikle barış antlaşmasının imzalanması sonrasında Evkâf Nezâreti'nin çağın ihtiyaçlarına göre ıslahına karar verildiği ve müdüriyete çevrilmesinin düşünüldüğü haberi basına yansımıştı

(Vakit, 950, 30 Temmuz 1336/1920: 2). Evkâf Nâzırı Ferik Hilmi Paşa tarafından kaleme alınan tezkirede ise Meclis-i Vükela tarafından hazırlanıp Şûrâ-yı Devlet'e havalesi *istihbar olunan* layihanın incelenmesine lüzum görüldüğünden, daha sonra iade olunmak üzere gönderilmesi istenmişti (BOA, BEO., 4649/348602: 2). Tezkireden anlaşıldığı kadarıyla Evkaf bürokrasisi, hükümet içerisinde karar verilen ve hazırlanan kanun layihasını yeniden incelemeye ihtiyaç duymuştu. Bunun üzerine Sadaret, 8 Aralık tarihli layihanın iletilmesi istemiyle tezkireyi Şûrâ-yı Devlet'e sevk etmişti (BOA, ŞD., 2842/52: 2; BOA, BEO., 4649/348602: 1). Halihazırda Tanzimât Dâiresi'nde *derdest-i tezekkür* bulunan evrak (BOA, BEO., 4649/348602: 3), birkaç gün sonra Evkâf Nezâreti'ne gönderilmişti (BOA, ŞD., 2842/52: 1).

Görüldüğü üzere Şûrâ-yı Devlet, dönüşüm konusunu ele alan layihanın incelemesine henüz başlamamıştı. Müsteşar Rüşdü Bey'in bir açıklamasına nazaran, Evkâf Nezâreti de bu konuda hiçbir görüş beyan etmemişti. Bu husus Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve ardından Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmişti (İkdam, 8472, 7 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 2). Diğer taraftan devlet kurumlarındaki sorunlara çözüm bulma amacıyla oluşturulan Islahat Komisyonu, siyasî açıdan yaşanan değişikliklerin nezareti olumsuz yönde etkilediği tespitini yapmıştı. Bunu dikkate alan komisyon, yarı resmî mahiyette olması, kabinde yer almayan nezaret ya da umum müdürlük şeklinde idaresi gibi birbirinden farklı önerilerde bulunmuştu (Dersaadet, 79, 2 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 1)³.

Evkâf Nezâreti, iki aylık bir incelemenin ardından layihayı Sadaret'e ileterek süreci yeniden başlatmıştı. Şeyhülislâm ve Evkâf Nâzırı Vekili Nuri Efendi imzalı tezkirede, nezaretin lağv olunarak İslam vakıflarının Bâb-ı Meşihat'a bağlanacağına ve evkaf işleri idaresinin yeni şekline dair kaleme alınan nizamname layihasının yürürlüğüne ait işlemlerin yapılması istenmişti (BOA, ŞD., 202/29: 14). Sekiz asıl ve bir geçici maddeden oluşan düzenlemeyle Evkâf Nezâreti, Evkâf-ı İslâmiye Müdüriyet-i Umûmiyesi unvanıyla genel müdürlük haline dönüştürülecekti. Yeni kurumun bağlı bulunduğu merci Şeyhülislâm'ın bizzat kendisiydi. Umum müdürlük tarafından gerçekleştirilecek işlemler, Şûrâ-yı Evkâf-ı İslâmiye adlı heyetin denetimi altında bulunacaktı. Hususi kanun ve nizamlar hazırlanıp yeni teşkilat oluşturuluncaya kadar kurumsal yapı devam edecekti. Mülga nezaret personelinin emeklilik ve mazuliyet gibi kazanılmış hakları saklı tutulacaktı. Geçici maddeye göre ise şüranın teşekkülüne kadar çeşitli işlemleri yerine getirmek üzere bir Encümen-i Evkâf kurulacaktı. Encümen haftada iki gün toplanacak; her celse için başkana 500, üyelere 400 gurusuz huzur hakkı verilecekti (BOA, ŞD., 202/29: 3-4, 10).

31 Ekim'de işlem gören layiha, aynı gün Tanzimât Dâiresi'ne havale edilmişti (BOA, ŞD.d., 2892: 160). Şûrâ-yı Devlet Reisi Mustafa Arif Bey ise bir gazetecinin konuya dair sualine, "evet Evkâf Nezâreti'nin müdüriyet-i umumiye kalbı, takarrür etti bunun için Şeyhülislam Dairesi bir proje hazırlayacaktır" diye yanıt vermişti (İkdam, 8494, 31 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 1). Değişikliği kesin ifadelerle duyuran bu açıklamadan birkaç gün sonra yeni proje, 10 maddeden oluşan Bâb-ı Meşihat layihası gelmişti (İkdam, 8497, 3 Teşrin-i Sani 1336/1920: 3). Layihaya göre Evkâf Nezâreti kaldırılıp İslam vakıfları *Umûr-ı Şer'îye Reisi* bulunan Şeyhülislam'a bağlanacak; Bâb-ı Meşihat'ın teklifi üzerine hilafet makamı tarafından bir Evkaf Vekili atanacaktı. Şeyhülislam, bazı vakıflara mütevellî, bazılarını vakıf nazırı olarak tayin edilecekti. Ayrıca her kazada cemaat-ı İslâmiye meclisleri oluşturulacaktı (BOA, ŞD., 202/29: 8). İki layiha arasındaki en önemli farklılıklar bunlardı. Bir başka deyişle, ilkinde umum müdürlük halinde olan kurumun ikincisinde vekalet haline getirilmesi, Şeyhülislamlığın yetkilerinin artırılması ve cemaat-ı İslâmiye teşkilatının oluşumu planlanmıştı. Şeyhülislam ifadesinin önüne tanımlama yönünden bir vurgu yapılması ise Ankara hükümeti tesiri olarak algılanabilir.

³ Evkaf teşkilatına yeni şekil verilmesi zorunluluğundan bahseden bir makalede de yıkılıp yeniden yapılacak küçük, fakat faal bir Evkaf Nezareti ihtiyacı dile getirilmişti (Burhan Cahid, "Evkaf İşleri ve Cemaat Teşkilatı", *Vakit*, 1025, 16 Teşrin-i Evvel 1336/1920: 3).

Bâb-ı Meşihat, Şûrâ-yı Devlet'teki inceleme esnasında gerekli açıklamaları yapmak üzere Sicil Müdürü Sırrı Efendi'yi görevlendirmişti (BOA, ŞD., 202/29: 13). 3 Kasım tarihli toplantıya katılan Sırrı Efendi (Pe-yam-ı Sabah, 688-11118, 4 Teşrin-i Sani 1336/1920: 2; İkdâm, 8498, 4 Teşrin-i Sani 1336/1920: 2), ertesi gün kaleme aldığı yazıda layihanın ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı, sekizinci maddelerine ait görüşlerini ve değişiklik önerilerini sıralamış; Şeyhülislamlık makamınca uygun görüldüğü takdirde bu çerçevede idare-i kelim edilmemesi üzerinde durmuştu (BOA, ŞD., 202/29: 17). Mütevelliler Cemiyeti ise Şûrâ-yı Devlet'e takdim ettiği arzuhalde, kendi hazırladıkları kanun layihasının da müzakerelerde dikkate alınmasını istemişti (BOA, ŞD., 202/29: 12)⁴.

Vakit gazetesinin 13 Kasım sayısında, 'Evkâf İdâresi' adlı önemli bir başmakale yayımlanmıştı. Kurumsal dönüşüm hakkında ortaya atılan şayiaların tamamen esassız olmadığı söylenildiği yazıda, teşkilat yapısının barış sonrasında sürdürülemeyeceği hususuna değinilmişti. Barış antlaşması tatbikinin gündemde olduğu şu günlerde, her şeyden evvel Evkâf İdâresi'ne sağlam bir şekil vermek zarureti vardı. İleride ülke için çok önemli bir kaynak olması beklenen yapı, yönetim tarzındaki eksikliklerden dolayı heder ve heba oluyordu. Bunun yanı sıra Evkâf Nâzırı hükümet teşkilatı dışına çıkarılırsa, vakıf işlerinin kabine değişikliğinden etkilenmeyecek hale getirilmesi mümkün olabilecekti. İdarî değişiklik ihtiyacı anlaşıldıktan sonra da bunun nelerden ibaret olması gerekeceğini düşünmek lazımdı. Evvela nezaret tamamıyla hükümet teşkilatı dışında bir malî ve dinî kurum olmalıydı. Halifenin velayeti altında Meşihat, Maarif Nezâreti, Sıhhiye Müdüriyeti gibi kurumlarla Müslüman ahalinin denetim ve idareye iştirak hakkı bulunması gerekirdi. Bunun en basit yolu, cemaat-ı İslâmiye teşkilatı kurmak ve İslam vakıflarının idaresi için bir Meclis-i Umûmî oluşturmak olarak kaydedilmişti (Vakit, 1053, 13 Teşrin-i Sani 1336/1920: 1).

Yapılması düşünülen değişikliklerin nedenleri üzerinde duran makalede görüldüğü üzere, konunun toplumun genelini ilgilendiren çeşitli yönleri vardı. Bu bakımdan süreç içerisinde bazı zorluklarla ertelemeler baş göstermiş ve sürekli başa dönmek gibi bir durumla karşı karşıya kalınmıştı. Nitekim gerek Şûrâ-yı Devlet müzakeresinde beyan edilen birtakım fikirler gerekse yetkili kişi ve makamlardan gelen itirazlar üzerine yeni sorunlar ortaya çıkmış ve görüşmeler tehir edilmişti (İleri, 1021, 20 Teşrin-i Sani 1336/1920: 2). Müsteşar Rüşdü Bey ise umum müdürlük şekli nezaretçe daha uygun bulunmakla beraber, değişiklik projesinin henüz kesinlik kazanmadığını ifade etmişti (İleri, 1030, 2 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

Öte yandan dönemin basınında bazen aynı, bazen de farklı ve çelişkili haberlere tesadüf olunuyordu. Mesela *Vakit*, layihanın incelemesinin bitmek üzere olduğunu belirtmişti (Vakit, 1071, 3 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Yeni layiha hakkında malumat veren *Alemdar* (Alemdar, 707-3007, 4 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2), bazı tadilattan sonra kabul olunacağını yazmıştı (Alemdar, 709-3009, 6 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Adı geçen gazeteye göre, "Evkâf Nezâreti müdüriyet-i umûmiye değil, Evkâf Vekâleti olacak" idi (Alemdar, 711-3011, 8 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). *İleri*, hilafet makamınca atanacak bir vekil-i umumi tarafından idaresi planlandığını yazmıştı (İleri, 1039, 11 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2.). Vekillik projesi üzerinde duran *Vakit*, değişiklik halinde ortaya çıkabilecek sorunları anlatmak üzere Ali Emiri Efendi tarafından bir layiha kaleme alındığını kaydetmişti (Vakit, 1079, 11 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Basın organlarından alıntılanan bu haberler, konunun kamuoyunda ilgiyle takip edildiğini göstermektedir. Zira hemen her gün yeni bir haber neşredilmektedir. Bununla beraber layiha halen Şûrâ-yı Devlet'tedir. Bu sırada nezaretin dönüşümü halinde kadro harici kalacak personel maaşlarının Maliye'den mi yoksa Evkâf hazinesinden mi ödenmesi gerekeceği görüşülmektedir (İleri, 1041, 13 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

⁴ Cemiyet tarafından sunulan 9 Aralık tarihli diğer arzuhalde, inceleme esnasında şifahi açıklama yapılması talebinde bulunulmuştu (BOA, ŞD., 202/29: 11).

Sonuçta Sadeddin Bey'in başkanlığı altında toplanan Tanzimât Dâiresi, layiha üzerindeki incelemesini bitirmişti. 15 Aralık tarihli mazbataya göre, görevli olarak katılan Şûrâ-yı Evkâf üyesi Hakkı Bey ile Kazaskerlik Müşaviri Sırrı Efendi'den izahat alındıktan sonra geçilen incelemede, layihanın kaleme alınma amacının vakıf işlerinin devlet yapısı içerisinde çıkarılması olduğu tespiti yapılmıştı. Bu bakımdan yalnızca amacı ifade edecek surette temel kaideleri içermesi ve ikinci derecedeki konuların uzman bir heyet marifetiyle düzenlenmesi uygun görülmüştü. Tanzimât Dâiresi bu çerçevede yeni bir kanun layihası hazırlamıştı. Yeni layihanın müzakeresi esnasında da kanunun ruhunun vakıf teşkilatından resmî sıfatın çıkarılması olduğu vurgulanmıştı. Bundan sonra küçük bir tadile uğrayan layiha, Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu'na havale edilmişti (BOA, ŞD., 202/29: 9).

11 maddeden oluşan layihaya göre Evkâf Nezâreti kaldırılacaktı. Nezaretin yetkisi altındaki bütün iş ve işlemler için halifelik tarafından Meşihat makamında bulunan kişi Evkâf Vekil-i Umûmîsi tayin olunacaktı. Vekil-i Umûmî'nin teklifi üzerine iradeyle atanacak Evkâf Emîni muamelatı bilfiil yönetecekti. Şimdiye değin uygulanan hüküm ve kaideler, dinî gerekliliklerle cari usullere uygun olarak değiştirilinceye kadar yürürlükte kalacaktı. Bütçenin onaylanması ile tüm iş ve işlemlerin denetimi Meclis-i Kebîr-i Evâaf'a aitti. Burası her liva cemaat-ı İslâmiye meclisi tarafından seçilecek birer üyeden oluşacaktı. Gerek Evkâf Vekil-i Umûmîsi gerekse Evkâf Emîni, meclisten verilip hilafetçe onaylanan kararlara uymaya mecburdu. Evkâf Emîni meclise karşı mesuldü. Meclisçe güvensizlik kararı verildiği takdirde memuriyetten ayrılmış sayılacaktı.

Meclis oluşuncaya kadar aynı hak ve vazifelere sahip olmak üzere bir Evkâf Encümeni teşkil edilecekti. Encümen, halifelik makamı tarafından seçilecek iki ve Meclis-i Ayan, Şûrâ-yı Devlet, Darü'l-Hikmetü'l-İslâmiye, Fetvahâne, Mütevelliler Cemiyeti, Hademe-i Evkâf Cemiyeti'nden gelen birer zattan mürekkepti. Encümen kararıyla oluşturulacak İhzar Komisyonu yeni durumun gerektireceği hususlarla Kânûn-ı Esâsî uyarınca tanzimi gerekli cemaat-ı İslâmiye nizamnamesini bir yıl zarfında hazırlayacaktı. Bunlar encümenince incelenerek aynen veya düzeltilip onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Encümen haftada asgari iki defa veya gerektiğinde daha sık toplanacaktı. Encümen ve komisyon üyeleri, katıldıkları her celse için beş Osmanlı lirası alacaklardı. Mülga nezaret personelinin emeklilik ve mazuliyet gibi kazanılmış hakları saklı kalacaktı (BOA, ŞD., 202/29: 19)⁵.

Böylece Tanzimât Dâiresi'ndeki inceleme süreci tamamlanmıştı. Tespit edilen esaslara göre, Evkâf Nezâreti, Evkâf Emâneti unvanını alacak ve gerek emanetin idare tarzı gerekse cemaat-ı İslâmiye teşkilatı ilerde hazırlanacak nizamnamede açıklığa kavuşturulacaktı (İleri, 1044, 16 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 1). Bu sırada çeşitli konulara dair açıklamalarda bulunan Müsteşar Rüşdü Bey, dönüşüm meselesinin evvela bir isim değişikliği niteliğine sahip bulunmasından dolayı herhangi bir teşkilat ve tensikata neden olmayacağını söylemişti (İkdâm, 8539, 16 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

16 Aralık Perşembe günü toplanan Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu, Mustafa Arif Bey'in başkanlığında konuyu görüşmeye başlamıştı. Tezkire, mazbata ve layihalar okunduktan sonra projenin hazırlanma amacı anlaşılmış, esas kabul edilip maddelere geçilmişti. İlk maddenin müzakeresinde, kanunun amacı vakıf teşkilatındaki resmî sıfatın kaldırılmasını hedeflediği halde Şeyhülislam'ın Vekil-i Umûmî ve onun teklifiyle bir emin atanması görüş ayrılığına sebep olmuştu. Buna karşın Şeyhülislamların siyasî ve resmî mevkileri değil de şahısları dikkate alındığı için herhangi bir itiraza yer olmayacağı kaydedilmişti. Ayrıca Şeyhülislamların hilafet makamıyla emin arasında aracı olduğu ve meclisin güvenini sağlayamayan bir eminin infisaline engel olamayacağı belirtilmişti (BOA, ŞD.d., 1966: 55-56).

5 Benzer bir layiha müsveddesiyle karşılaştırmak için bkz. BOA, ŞD., 202/29: 16.

Geç saatlere kadar incelemeyle meşgul olan heyet, zaman yetersizliğinden ötürü görüşmeleri tehir etmişti (Peyam-ı Sabah, 731-11161, 17 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). 20 Aralık Pazartesi günkü oturumda diğer maddelere geçilmişti. Dördüncü maddede, vekilin işlemlere müdahale hakkı bulunduğunu hissettiren kaydın çıkarılması isteği kabul görmemişti. Beşinci maddede Meclis-i Kebir-i Evkaf tarafından emin hakkında verilecek güvensizlik kararları için değişiklik önerilmişse de bu kaydın konulması meclisin denetim hakkını sınırlandıracağından reddedilmişti. Encümene üye seçimini içeren altıncı maddedeki kısmın değiştirilmesi isteği, konunun önemi ve vaktin ilerlemesi dolayısıyla bırakılarak celseye son verilmişti (BOA, ŞD.d., 1966: 56-57). Bu şekilde bir toplantı daha yapan Genel Kurul, Bâb-ı Meşihat'ın vekaletini ve bir Evkâf Emmini seçimini esas itibarıyla kabul etmişti (İkdâm, 8544, 21 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Ama Meclis-i Kebir-i Evkâf'ın aslı görevi henüz tespit olunmamıştı (Alemdar, 722-3022, 21 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 1). Bu arada Şûrâ-yı Devlet eski reislerinden Cemil Molla, dönüşüme dair hazırladığı bir layihayı Sadaret'e sunmuştu (Vakit, 1091, 23 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

23 Aralık Perşembe günü tedkikata devam edilmişti. Yedinci maddenin müzakeresinde, cemaat-ı İslâmiye meclisi ve İhzar Komisyonu üzerinde durulmuştu. Bu konuların henüz kesinlik kazanmayan altıncı maddeyle ilgili olduğu dikkate alınarak, Tanzimât Dâiresi'nce yeniden ele alınmaları münasip görülmüştü. Sekizinci maddede, encümen reisinin halifelik tarafından tayini önerilmişse de bu durum kanunun amacına uygun düşmeyeceğinden destek bulmamıştı. Dokuzuncu maddedeki kazanılmış haklarla ilgili kayıt yeterli görülüp, geri kalan maddeler oy birliğiyle kabul edilmişti (BOA, ŞD.d., 1966: 57).

Şûrâ-yı Devlet Genel Kurulu, yine geç vakte kadar çalışma yapmıştı (Peyam-ı Sabah, 738-11168, 24 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2). Aynı günlerde kurula ayrıntılı bir arzuhal sunan eski Edirne Evkaf Müdürü Sadreddin Bey, vakıfların belirlenmiş şahıslarla halefleri mütevellilerin malı olması ve yalnız menfaatlerinin kamuya tahsisi sebebiyle cemaat-ı İslâmiye teşkilatı kurulmasına yer olmadığını belirtmişti. Arzuhale göre Evkâf İdâresi'nin ilk önce banka bütçesi tanzim ederek, malî ve sınaî kurumların esaslarını rehber edinmesi gerekirdi. Bütçesi Meclis-i Mebûsân denetiminden çıkan yapı devlet teşkilatı içerisinde bulunmayacağından, Meşihat'a bağlı Müessesesi-i İslâmiye Emaneti halini alması doğal olacaktı (BOA, ŞD., 202/29: 7).

Kurul, 27 Aralık günü görüşmelere devam etmişti. Bu sırada altıncı ve yedinci maddeler de Tanzimât Dâiresi tarafından tadil edilmişti. Bundan sonra altıncı maddede tekrar değişikliğe gidilmiş; yedincisi ise yeni bir tartışmayı beraberinde getirmişti. Zira kanun ve nizamname önerebilecek yapılardan olmayan encümenin görevleri arasına bu yolda bir hüküm konulması yanlış görülmüştü. Buna karşılık böyle bir yetki verilmediğini dikkate alan kurul, Kanûn-ı Esâsî'nin tanzimi esnasında kanun ve nizam mefhumları tamamıyla belirmediği, Meşrutiyet'in ilanına kadar kanun mahiyetindeki düzenlemeler nizamname başlığıyla neşredildiği ve cemaat-ı İslâmiye teşkilatı hakkında konulacak hükümler kanunla düzenlenecek esaslardan olduğu için maddenin aynı şekilde kalmasını kararlaştırmıştı (BOA, ŞD.d., 1966: 58-59).

Böylece bir süredir Şûrâ-yı Devlet'te görüşülen layihanın tetkiki tamamlanmıştı. Kabul edilen kanuna göre Şeyhülislamlık makamı hilafet tarafından verilen yetki çerçevesinde İslam vakıflarının vekili sayılıp, Evkâf İdâresi ise vekil tarafından atanacak emin eliyle yönetilecekti. Emin, Meclis-i Kebîr-i Evkâf'a karşı mesuldü. Meclis cemaat-ı İslâmiye teşkilatı tarafından belirlenecekse de bu teşkilat henüz yapılmadığı için, sekiz kişilik Evkaf Encümeni şimdilik meclisin yerini tutacaktı. Hilafet tarafından encümene seçilecek üyelerin resmî sıfatları olmayıp istişarî niteliğe haizlerdi (Vakit, 1096, 28 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 1; Peyam-ı Sabah, 742-11172, 28 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 3; Alemdar, 729-3029, 28 Kanun-ı Evvel 1336/1920: 2).

Şûrâ-yı Devlet mazbata ve düzeltilmiş layihayı 5 Ocak'ta Sadaret'e takdim etmişti (BOA, ŞD., 202/29: 1; BOA, ŞD.d., 3233: 42; BOA, BEO.NGG.d., 136, Sıra Numarası: 162). Yeni teşkilatlanma sonrasında istihdam edilecek memurlara yönelik kadro cetveli hazırlandığı haberi aynı günlerde basına yansımıştı (İkdam, 8556, 6 Kanun-ı Sani 1337/1921: 3). Personel işlerine dair açıklamada bulunan Müsteşar Rüşdü Bey, encümenin teşkilini müteakip Evkaf Emaneti kadrosunun hazırlanacağını söylemişti. Emanet düzenlemesi kesinlik kazanıncaya kadar geçerli kanun ve hükümler yürürlükte kalacağından, memur kadrosu o zamana değin durumunu koruyacaktı (İkdam, 8557, 7 Kanun-ı Sani 1337/1921: 3).

Diğer taraftan Darülfünun Emimi Besim Ömer [Akalin] Paşa imzasıyla kaleme alınan bir yazıda, cemaat-ı İslâmiye teşkilatına başlangıç olmak üzere Evkâf Nezâreti'nin emanete dönüştürülmek üzere bulunduğu ifadesinden sonra, evkaf medreseleri gibi Darülfünun'un da aynı ilerlemeden yararlanması kaydedilmişti. Edebiyat, tıp, matematik ve hukuk bilimlerinin gelişimi için emval ve emlak vakfeden kişilerin isteklerinin bugün ancak üniversite öğrenimiyle karşılanabileceğini vurgulayan Emin, büyük bir ilim ve kültür müessesesi olan Dârülfünun'un Şûrâ-yı Evkâf'ta temsilci bulundurması gereğini vurgulamıştı (BOA, MF.MKT., 1242/5: 1). Böylece Besim Ömer Paşa, kurumsal temsile yönelik bir öneri getirmişti.

Layiha, Şûrâ-yı Devlet'teki incelemeyi müteakip Meclis-i Vükelâ'ya sevk edilmişti (Peyam-ı Sabah, 759-11189, 14 Kanun-ı Sani 1337/1921: 2). Buradaki görüşmelerse beklenenden uzun sürmüş ve birtakım değişiklikler gündeme gelmişti (Peyam-ı Sabah, 765-11195, 20 Kanun-ı Sani 1337/1921: 2). *Payitaht* gazetesinde konuyla ilgili bir uzman görüşünün aktarıldığı yazıda, nezaretle Bâb-ı Meşihat'ın vazifeleri ayrılmadıkça yapılacak teşkilatın geçici nitelik taşıyacağı vurgulandıktan sonra şu düşüncelere yer verilmişti:

İsim değiştirmekten ne çıkar? Asıl yapılacak şey, esaslı bir ıslah ve onu temin edecek bir teşkilat olmalıdır.

Evvela Evkâf Nezâreti'nin kabineye gayr-ı dahil olması lazımdır. Bu doğru. Fakat unvanının tebdiline ihtiyaç yoktur. Birçok vakfiyelerde vâkıflar nazırlardan bahsetmişler. Vakıflarına nazırlar tayin etmişlerdir ki elân bu nazırlar ifa-yı vazife etmektedirler ve kabineye de bitabi dahil değillerdir. Binaenaleyh Evkâf Nezâreti'nin kabineye gayr-ı dahil olması ve aynı zamanda unvan-ı nezareti muhafaza etmesi kabildir. O halde nezaretin mahza kabineye dahil olmayacağından dolayı emanete kalbına lüzum ve ihtiyaç yoktur. Deniliyor ki nezaret emanete kalb olunacak. Fakat kadrosunda esaslı tebeddül olmayacak bu, çok fena bir şeydir. Sathî bir nazarla Evkâf Nezâreti'nin emanete kalbında bir fayda memul edenler bulunur. Ve Meşihat'a rabtında büyük ümitler besleyenler bulunur. Bunlar bilir misiniz kimlerdir? Evkaf[ın] 324 senesinden evvelki haline irca'ını arzu edenlerdir.

Evkâf Nezâreti, emanete kalb olunsun. Unvanı her ne olursa olsun Evkaf'tan bâlâda tâdad olunan vezâif alınmalı, ehillerine tevdi olunmalı. Evkaf âtiyen emlak ve arazi bankası şeklini alabilecek bir surette mükemmel teşkilatlı bir müessese-i maliye olmalıdır (Payitaht, 3-11, 5 Şubat 1337/1921: 2).

Basının dönüşüme yönelik ilgisi bundan sonraki günlerde de devam etmişti. 10 Şubat tarihli *İleri*, layihanın şimdilik tehiri dolayısıyla nezaretin durumunu koruyacağını duyurmuştu (İleri, 1093, 10 Şubat 1337/1921: 2). Beş gün sonra çıkan *Alemdar*, kabine görüşmelerinde projenin uygun görülmediğini ve eskisi gibi nezaret halinde kalmasına karar verildiğini yazmıştı (Alemdar, 875-3075, 15 Şubat 1337/1921: 1). Ama bu bilgiler kesin ve doğru değildi. Üstelik Dâhiliye Nâzırı Vekili Mustafa Arif Bey, değişiklikten

sarf-ı nazar edildiği hakkında bilgisi olmadığını söyledikten sonra, “sırası gelince bu husustaki layiha müzakere ve tedkik olunacaktır” demişti (İkdam, 8597, 16 Şubat 1337/1921: 2). Bir kabine üyesinin verdiği beyanatta da görüleceği üzere proje iptal edilmemiş, sadece bir süre beklemeye alınmıştı.

Çeşitli yönleri ortaya çıkan ve gittikçe karmaşıklaşan kurumsal dönüşüm, 1921 yılı ilkbaharından itibaren bir süreliğine gündemden düşmeye başlamıştı. Daha önce gün gün gazetelere yansıyan haberler azalmış ve bu durum yılsonuna kadar sürmüştü. Bununla beraber Evkâf Nezâreti'nin serencamına dair gelişmeler henüz bitmemişti. *Payitaht*, daha mart ayında, Londra Konferansı için yurtdışında bulunan Sadrazam'ın dönüşünde layihanın saraya arz edileceğini haber vermişti (Payitaht, 31-39, 10 Mart 1337/1921: 2). İleri kabine görüşmelerinin tehirine karar verildiği bilgisini yinelerken (İleri, 1151, 12 Nisan 1337/1921: 2), Peyam-ı Sabah vaziyetin açıklığa kavuşmasına kadar yapılan bir ertelemeden bahsetmişti (Peyam-ı Sabah, 884-11314, 19 Mayıs 1337/1921: 3).

Nezaret konusu belki bir bekleme devresine girmişti ama dönüşümün gerekçeleri arasında yer alan pek çok sebep ve olumsuzluk hala mevcuttu. Mesela Evkâf Nâzırı Hüseyin Kazım Bey'in bir beyanatında, nezaret bütçesindeki açık ve vakıfların olumsuz hali yer almıştı (İleri, 1217, 19 Haziran 1337/1921: 3). *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan bir yazıda, “Evkâf Nezâreti, şimdiye kadar su-i idareden başka bir şey görmemiş, muamelatı karmakarışık bir hale gelmiş, pek zengin menâbi-i vâridâtı kurutulmuş ve gayr-ı kabili-i istifade bir şekle ifrağ edilmiş öksüz bir dairedir” nitelemesi yapılmıştı (Tevhid-i Efkâr, 23-3051, 26 Haziran 1337/1921: 3). Ayrıca ıslahat amacına yönelik nezaret kadrolarında küçük bir teşkilatlanma da meydana getirilmişti (BOA, A.VRK., 861/80: 1). Öte yandan Kazasker Sırrı Efendi ile Mütevelliler Cemiyeti Umumî Katibi Rüşdü Bey, mütevelliler namına Şûrâ-yı Devlet Reisi Tevfik Bey'i ziyaret etmişlerdi. Üç madde halinde sıralanabilecek talepleri arasında; nezaret teşkilatının lağvıyla vakıfların mütevelliler tarafından idaresi, nezaret kaldırılmak istenmiyorsa mütevelliler adına üç murahhasın Şûrâ-yı Evkâf'a üye seçilmesi ve vakıfların mütevelliler tarafından oluşturulacak şirkete bırakılması gibi hususlar vardı (Tevhid-i Efkâr, 146-3174, 4 Teşrin-i Sani 1337/1921: 4).

Yeni Şark gazetesinde beş gün arayla yayımlanan iki yazıda, kurumsal açıdan yaşanan sorunlarla devam eden sürecin panoraması yapılmıştı. Burada evvela Evkâf Nezâreti'nin yeni bir şekil ve surette düzenlenmesi zorunluluğu üzerinde durulmuş (Yeni Şark, 44, 15 Teşrin-i Sani 1337/1921: 2); ardından vakıf gelirlerinin artırılmasıyla eski eserlerin korunmasını sağlamak üzere ıslahat yapılmasının zaruri olduğu vurgulanmıştı. Yazıya göre barış hazırlıkları kapsamında kuruma yeni bir şekil verilmesi gündeme gelerek, Evkâf Emaneti unvanıyla nezaret yapısının değiştirilmesi kararlaştırılmıştı. Emanet teşkilatıyla birlikte kurulması düşünülen cemaat-i İslâmiye teşkilatı dolayısıyla artık nezaretin durumunu koruyamayacağı ve Şeyhülislam'ın denetimi altında olacak eminin Şura-yı İslâmiye'nin kararlarını uygulayacağı belirtilmişti. Ancak Osmanlı toprakları dahil ve haricinde kalan bütün vakıfları kapsayacak ıslahat projesi barış antlaşmasının imzasına bırakıldığı için evkaf işleri gittikçe karışık bir hal almaya başlamıştı. Böylece daha evvel düşünülen geniş ve kapsamlı ıslahatın bir kısmını uygulama zorunluluğu hasil olmuştu. Durum bu şekilde belirlendikten sonra emanet ve mülhak vakıflar layihalarının uyumlu hale getirilip, cemaat-i İslâmiye teşkilatından şimdilik sarf-ı nazar edilmesi uygun bulunmuştu (Yeni Şark, 49, 20 Teşrin-i Sani 1337/1921: 2).

Gelinen noktada kendisini ziyaret eden bir gazeteciye açıklamalar yapan Evkaf Müsteşarı Şevki Bey, “evkafın bugünkü şekli idaresinden memnun olabilecek bittabi tek fert bile tasavvur olunamaz. Mamafih bugünkü şerâit tahtında da başka bir şey yapabilmek de imkan tahtında değildir” demişti (İkdam, 8866, 21 Teşrin-i Sani 1337/1921: 4). Bu ortamda Tanzimât Dâiresi, Evkâf Nezâreti ile Mütevelliler Cemiyeti ta-

rafından mülhak vakıflar için hazırlanan layihaları incelemişti. Konunun kurumsal dönüşüm hakkında ve Meclis-i Vükelâ'da bulunan esas layihayla ilgisi anlaşıldığından, önceki görüş dairesinde hareket edilmesi yerinde görülmüştü (BOA, ŞD., 203/23). Bir başka ifadeyle, Şûrâ-yı Devlet, nezaretin emanet halinde idaresi hakkındaki düzenleme dikkate alındığı takdirde bu meselenin de çözümlenmiş olacağı görüşünü savunmuştu (Tevhid-i Efkâr, 196-3224, 25 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 4).

1.2. Sürecin İkinci Aşaması:

Evkâf Nezâreti'nin dönüşümü, 1921 yılı sonlarında yeniden hükümetin gündemine gelmişti. 21 Aralık günü toplanan Meclis-i Vükelâ, Şûrâ-yı Devlet evrakı, Evkâf Nezâreti'nin tezkiresi ve bu konudaki bir başka layihayı incelemişti. Durumu görüşen Tevfik Paşa başkanlığındaki hükümet, *her halde* vakıf işlerinin islahı ve yeni yasal düzenlemeler gerektiği tespitini yapmıştı. Lakin islahatın mahiyeti ve şekli belirlenip uygulama usul ve kaideleri konulmadıkça, nezaret unvanının emanete çevrilmesi ve nazır yerine emin ikamesiyle yetinilmesi istenilen amacı temin edemeyecekti. Bu bakımdan ilk önce evkaf işlerinin idaresi hakkında en uygun ve yararlı esasları tespit üzere şer'î, idarî ve iktisadî meselelerde uzman kişilerden oluşan komisyon kurulması kararı alınmıştı. Sadaret dairesinde teşkil olunacak komisyon vasıtasıyla ilgili proje hazırlandıktan sonra gereğine göre hareket edilecekti (BOA, MV., 222/202: 2).

Dokuz kişiden oluşan komisyon; Meclis-i Ayan üyesi Mustafa Bey, Kazasker Said Efendi, Ebulula [Mardin] Bey, Mustafa Fevzi [Sarhan] Efendi, Muslihiddin Adil [Taylan] Bey, Şûrâ-yı Evkâf azası İsmail Hakkı Bey, Maliye eski müsteşarlarından [Aynizade Hasan] Tahsin Bey, Ticaret ve Ziraat eski nazırlarından Ziya Bey gibi isimlerden oluşuyordu. Maliye Emlak Müdür Muavini Ahmed Bey ise aynı zamanda kitabet vazifesini yürütecekti (BOA, MV., 222/202: 1). Böylece Evkâf Encümeni, Evkâf Komisyonu veya İdâre-i Umûr-ı Evkâf Komisyonu gibi isimlerle anılacak yapı oluşturulmuştu. Komisyon üyeleri alanlarında uzman isimler olup, Muslihiddin Adil Bey, Mustafa Fevzi Efendi ve Ebulula Bey olmak üzere üç kişi Darülfünun mensubuydu (BOA, BEO., 4701/352548; BOA, İSTM.MŞH.DFT2.d., 1516: 66; BOA, BEO., 4701/352547: 1). Komisyonun teşkili, amacı ve üyeleri hakkındaki bilgiler basında büyük ilgi görmüştü (İkdam, 8901, 26 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 1)⁶. Mütevelliler adına Sadaret Müsteşarlığı'na başvuran iki kişi ise komisyona kendilerinden de üye tayinini rica etmişlerdi (Tevhid-i Efkâr, 205-3233, 3 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3).

Nezaretin dönüşümü konusunu inceleyecek komisyonun başkanı Mustafa Bey olarak belirlenmişti. Ahmed Bey hem azalık hem de kitabeti bir arada yürütmekte zorluk yaşadığını kendisine beyan etmiş; katiplik vazifesiyle ilgili evrakı muhafaza için ayrıca bir memur görevlendirilmesini istemişti (BOA, BEO., 4702/352638: 2). Sadaret ise bu isteği genel olarak dikkate almıştı. Şöyle ki görevlendirme Meclis-i Vükela kararı olduğundan, bu vazife yine uhdesinde kalmak ve yazı işlerinde yardımcı olmak üzere Sadaret Mektûbî Kalemî hulefasından Ali Bey komisyona memur edilmişti (BOA, BEO., 4702/352638: 1).

Komisyon, 12 Ocak günü Babıali'deki hususî dairesinde ilk toplantısını yapmıştı (Peyam-ı Sabah, 1117-11547, 13 Kanun-ı Sani 1338/ 1922: 2). Riyasetten üyelere gönderilen bir yazıda, çalışmanın süratle tamamlanması için düzenli olarak toplantılara katılmaları rica edilmişti (Peyam-ı Sabah, 1119-11549, 15 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3). Üstelik komisyonun iş yükü giderek artmış; *Cemaat-ı İslâmiye Teşkilatı'na Halkı İhzar Cemiyeti* tarafından Sadaret'e gönderilen layihalar da ilgisi dolayısıyla buraya havale olunmuştu (BOA, MV., 223/18)⁷.

6 Komisyon üyeleri arasında farklı isimlerin de sayıldığı iki ayrı haber için bkz. *Yeni Şark*, 84, 25 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 2; *Tevhid-i Efkâr*, (197-3225), 26 Kanun-ı Evvel 1337/1921: 4.

7 Konu hakkında ayrıca bkz. *BOA, BEO.*, 4703/352691; *Vakit*, 1476, 20 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3.

Konunun tartışıldığı günlerde *İkdam*'da neşredilen bir makalede, vakıfların mütevellilere taksim suretiyle değil de bir elde, yani Evkâf Nezâreti'nde birleştirilmesiyle kuvvet oluşturacağı üzerinde durulmuştu. Hatta yazar, evkafın kaderini mütevellilere terk etmenin onun mahvı demek olacağını belirtmişti. Vakıf iş ve işlemlerinde eleştirilecek yönler görülmekle birlikte, bunların öyle *kuru olarak* değiştirilmesinin idare şeklini ve bilhassa birdenbire uygulanacak bir tadilatı gerektirmeyeceğini söylemişti. Vakıfların dayanışmaya muhtaç oldukları ifadesinin ardından, ıslah ihtiyacının son yılların ürünü olmayıp nezaret öncesi zamanlara kadar gittiğini dile getirmişti. Yazara göre İstanbul'dan başka bir yere gücü yetmeyen nezareti halihazırını tesis etmiş ve sonsuza kadar sürecek bir esas gibi telakki edip bozmaya çalışmak *cemiyet-i İslâmiye ile kabil-i telif* değildi. Üstelik ülke bu haldeyken hiçbir esaslı faaliyete girişmek doğru olmazdı. Bir anda *velayet-i hassa velayet-i ammeden akvadır* düsturunu açmaya mahal yoktu.

Daha sonra ıslah yolunda yapılması gerekenleri sıralayan yazar, vakıfların idaresini halka bırakmak için tecrübe, ehliyet ve zamana ihtiyaç olduğunu vurgulamıştı. Bundan dolayı gerek gelirlerin toplanması gerekse hukukun korunması açısından daha uzun süre devlet teşkilatı içerisinde bulunması lazımdı. Evkâf Nezâreti, hesap işlemleri hususunda bayındırlık kurumu, banka veya imar faaliyetleri yapan şirketler gibi bir yönetim tarzına bağlı tutulmalıydı. Son olarak muhasebe usulünü değiştirip memurların vazife ve sorumluluklarını belirlemedikçe emanete çevrilse de idaresine mütevelliler ortak edilse de yine aynı olacağı kaydedilmişti (*İkdam*, 8921, 15 Kanun-ı Sani 1338/1922: 4).

Basında yer alan diğer bir habere göre Sadaret'ten Evkâf Nezâreti'ne yazılan tezkirede, mart ayından itibaren kurumun emanete çevrilmesine karar verildiği için yeni teşkilata ait asgari kadro talep edilmişti (*Yeni Şark*, 105, 15 Kanun-ı Sani 1338/1922: 3). Ama bu haberin henüz nâ-be-mevsim olduğu kısa sürede anlaşılıyordu. Müsteşar Şevki Bey'in yaptığı açıklamada, "evkafın önümüzdeki Mart'tan itibaren emanet halinde idaresinin suret-i kat'iyede takarrür ettiği hakkında yazılan havadise elyevm doğru nazarıyla bakılamaz" demişti. Zaten bu işe memur edilen komisyon da henüz ilk celsesini akdetmişti. Bu bakımdan kesin kararlar aldığı yolundaki haberler doğru değildi (*Peyam-ı Sabah*, 1121-11551, 17 Kanun-ı Sani 1338/1922: 2).

16 Ocak'ta bir toplantı daha yapan Evkâf Komisyonu, Mütevelliler Cemiyeti adına başvuran bazı kişileri dinlemişti (*Yeni Şark*, 108, 18 Kanun-ı Sani 1338/1922: 4). Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan o güne kadar ıslahata yönelik hazırlanmış layihaları incelemiş ve uzmanların görüşlerini almıştı. Halihazırda en son hazırlanan emanet layihası esas alınarak yeni bir proje tespitine başlamıştı. Tespit edilen esaslar önceki layihalardan alınmakla beraber, bazı mühim değişiklikler de vardı (*Yeni Şark*, 125, 4 Şubat 1338/1922: 2). Komisyon faaliyetlerine dair bilgi veren bir üye, "Mütevelliler Cemiyeti'nin müracaatı üzerine cemiyet-i mezkureden iki azanın komisyona kabul edildiğine dair yazılan havadis doğru değildir" açıklamasını yapmıştı (*İkdam*, 8944, 7 Şubat 1338/1922: 2).

Toplantılarına devam eden komisyon çalışmalarını hayli ilerletmişti (*Vakit*, 1498, 11 Şubat 1338/1922: 3). Üyeler arasında kurumun idare şekline dair tam bir uyuşma yoktu. Ama eskisi gibi müstakil bir nezaret halinde kalması hakkındaki görüş, Bâb-ı Meşihat'a bağlanması fikrine üstündü (*Peyam-ı Sabah*, 1149-11579, 14 Şubat 1338/1922: 2). Nezaret, emanet ve umum müdürlük yolundaki hususları görüşen komisyon, yönetimin kabineye dahil bir nazıra verilip işlemlerin denetiminin Meclis-i Kebîr-i Evkâf'ta olması üzerinde durmaktaydı (*Vakit*, 1501, 14 Şubat 1338/1922: 2; *Tevhid-i Efkâr*, 247-3275, 15 Şubat 1338/1922: 3; *Peyam-ı Sabah*, 1152-11582, 17 Şubat 1338/1922: 2).

Müzakerelerin sürdüğü günlerde yayımlanan 'Evkâf İslahâtı' adlı başmakalede, vakıfların idaresini ıslah etme düşüncesinin son zamanlarda kamuoyunu meşgul eden mühim bir mesele halini aldığı, bu konuda

gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'da ciddi bir çaba görüldüğü dile getirilmişti. Kamuoyunda bu temayülü doğuran sebep, gelirlerin çağdaş bir zihniyetle yönetilememesi yüzünden meydana gelen sorunlardı. Bunun, vakıfların devlet idaresi içine katılmasından kaynaklandığına dair genel bir kanı vardı. İşte bu yüzden Evkâf İdâresi'ni yönetim mekanizmasından çıkarıp Müslüman ahaliye vermek ve diğer iktisadî müesseseler şekline getirmek fikri oluşmuştu. Fakat bu kanaatten doğan milletin arzusunu gerçekleştirmek nasıl mümkün olacaktı? Yazar vakıf işlemlerini çağdaş zihniyetle ve özel işletme mantığıyla yürütecek cemaat-ı İslâmiye teşkilatı gereğini vurguladıktan sonra, henüz bu teşkilatın kurulmadığı ve *tecrübe ile pişmemiş olan nevad bir teşkilatın* eline böyle bir yapının bırakılmasının cesur ve tehlikeli olacağını belirtmişti (İkdam, 8956, 19 Şubat 1338/1922: 1). Öte yandan mütevelliler tarafından oluşturulan bir heyet, kamuoyuna yansıyan komisyon kararlarını protesto niteliğindeki dilekçeyi Sadaret'e takdim etmişti (Tevhid-i Efkâr, 252-3280, 20 Şubat 1338/1922: 3; Peyam-ı Sabah, 1155-11585, 20 Şubat 1338/1922: 2). Buradan anlaşıldığına göre cemiyet bazı kararlardan memnun değildi. Çalışmalarını sürdüren Evkâf Komisyonu ise mütevelliler tarafından yapılan şikâyetlerin doğru olmadığına karar vermişti (Tevhid-i Efkâr, 253-3281, 21 Şubat 1338/1922: 4).

Yeni Şark'ta ıslahat konusuna değinen bir yazıda, sürecin başından itibaren gelinen durum ele alınmıştı. Buna göre ıslahata ait düşünceler birçok layihalarla tespit edilmiş ve bilhassa oluşturulan ilk komisyon marifetiyle evkafın manen Bâb-ı Meşihat'a bağlanmasıyla emanet halinde idaresine dair bir proje hazırlanmıştı. Ancak bu proje Meclis-i Vükela tarafından uygun bulunmamıştı. Daha sonra evkafın ıslahı hakkında kaleme alınan layihalarla idare şekline dair ileri sürülen görüşleri inceleyip mütevellilerin başvurularını dinlemek üzere ikinci bir komisyon kurulmuştu. Haftada iki gün toplanan komisyon, yeni proje vücuda getirmişti. Şimdilik kesin bir şey yoksa da dönüşüm tasarısı ortadan kalkıp nezaretin eskisi gibi kabine üyesi bir nazır tarafından yönetimi kabul görmüştü. Komisyon halen cemaat-ı İslâmiye teşkilatı layihasını hazırlamakla ilgilendiği için, ıslahat tasavvurları ancak bunun tamamlanmasından sonra tespit edilecekti. Evkaf projesi hakkındaki görüşlerini açıklayan bir yetkiliyse vakıfların hükümet zihniyetiyle değil de banka tarzında idaresi lüzumunu dile getirmişti. Mütevellileri idare ve nezarete ortak etmenin büsbütün yanlış olduğunu belirten yetkili, Evkâf Nezâreti'nin bu kişileri teftiş ve denetim altında bulundurması vazifesi ve yetkisi içerisinde olduğundan "mütevelliler nasıl olur da murâkibi olan nezareti murakabe etmeye memur edilebilir" düşüncesini aktarmıştı (Yeni Şark, 142, 21 Şubat 1338/1922: 3).

11 Mart tarihli *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan makalede de bir komisyon üyesinin açıklamalarına yer verilmişti. Buna göre layihanın ruhu, vakıflara ait işlemleri tespitle mütevellilerle nezaretin karşılıklı hak ve vazifelerini açıkça vurgulamaktan ibaretti. Komisyon tarafından alınmış kararların mütevellilerin haklarını ihlal eder mahiyette olduğu doğru değildi. Sadece yeni düzenleme, şimdiye kadar hiçbir denetime tabi olmayan mütevellilere yönelik uygulamalı bir kontrol getiriyordu. Artık nezaretin mütevelliler üzerinde fiilî ve açık denetimi olacaktı. Bundan başka kurumun kabineye dahil bir nezaret halinden müdüriyete çevrilmesi düşüncesi yasal bir meseleydi. Özetle zaman içerisinde değişikliklere uğrayan muamelatın iyi bir şekilde yönetimi için, çok sayıda yapıyı içine alan bir bakanlığa lüzum ve mecburiyet vardı. Öte yandan Mütevelliler Cemiyeti tarafından yapılan itirazlar komisyona iletilmişti. Bunlardan haklı olanlar tespit ve kabulü mümkün olmayanlar ayrıntılı surette izah edilmişti. Komisyon birkaç celsenin ardından çalışmasını bitirecekti. Daha sonra cemaat-ı İslâmiye teşkilatına yönelik eski Şeyhülislamlardan Haydarizade İbrahim Efendi ile Cemil Molla'nın tanzim ettiği layihaları inceleyecekti (Tevhid-i Efkâr, 271-3299, 11 Mart 1338/1922: 2-3).

M. Şemseddin [Günaltay] Bey, bu sırada konuyla alakalı bir makale kaleme almıştı. Ağırlıklı olarak cemaat-ı İslâmiye teşkilatı üzerinde durulan yazıda, komisyon çalışmaları ve Evkâf Nezâreti'nin yeni yapısı hakkında ortaya saçılan haberlerin bu teşkilata büyük önem atfeden kamuoyunu tatmin edecek mahiyette değil de sükût-ı hayale uğratacak halde bulunduğu belirtilmişti. Yazar ayrıca üyeleri devlet dairelerinden atanan memurlardan oluşan büyük unvanlı bir komisyonla köklü ıslahata muhtaç kurumun kurtarılacağına nasıl hükümlenilebilir dedikten sonra, evkaf ve cemaat-ı İslâmiye teşkilatının birbirine sıkı sıkıya bağlı bir bütün olduğunu beyan etmişti (Tevhid-i Efkâr, 277-3305, 17 Mart 1338/1922: 3).

Evkâf Komisyonu, göreve başlamasının ardından 16 ve 26 Ocak; 2, 9, 13, 16, 20, 23, 27 Şubat; 2, 6 ve 9 Mart tarihlerinde olmak üzere çok sayıda toplantı yapmıştı (BOA, BEO., 4701/352547: 2). Bu şekilde nezaretin dönüşümüne yönelik vazifesini tamamlayan komisyon, hazırlamış olduğu raporu 16 Mart günü Sadrazam Tevfik Paşa'ya sunmuştu. Komisyon azasından bir kişi, düzenlemenin Evkâf Nezâreti ve mütevelliler gibi vakıflarla ilgili kurumların haklarını mümkün mertebe uyumlu hale getirdiğini söylemişti (Peyam-ı Sabah, 1180-11610, 17 Mart 1338/1922: 3). Başka bir üye ise "evkafın, nezaret halinde idamesi lazımdır. Evkâf Nezâreti diğer nezaretler kadar vâsi bir saha-i faaliyete mâlik bulunduğu için idaresinin de diğer nezaretler gibi olması lazımdır" demişti. Komisyonun yetki alanındaki meselelerin üçte ikisine dair kararlar aldığını söyleyen üye, geri kalan bazı konuları çözümledikten sonra vazifesinin biteceğini belirtmişti (Tercüman-ı Hakikat, 14713, 20 Mart 1338/1922: 2).

Mustafa Bey'in başkanlığı altında yoğun bir mesai yapan komisyon, kısa süre sonra sonuç raporunu Babıali'ye teslim etmişti (İleri, 1496, 1 Nisan 1338/ 1922: 3). Fakat kaleme alınan layiha günler geçmesine rağmen hükümetin gündemine gelmemiş; daha doğru ifadeyle yine bir bekleme dönemine girmişti (Akşam, 1310, 14 Mayıs 1338/1922: 2). Zaten bir nezaret yetkilisi de "bu hususta iki lâyiha tanzim ve berây-ı tedkik Babıali'ye takdim edilmişti. Bu layihalar hâlihazırda makâm-ı Sadaret'te bulunmaktadır. Oraca henüz tedkikât-ı kafiye icrâ edilmemiştir" şeklinde bir açıklama yapmıştı (İkdam, 9048, 24 Mayıs 1338/1922: 3).

Düzenlemenin ikinci bekleme devresi 18 Haziran günü sona ermişti. Aynı gün toplanan Meclis-i Vükela, komisyon tarafından hazırlanan mazbata ve layiha üzerindeki incelemesini yapmıştı. Mazbataya göre komisyon kurumun idare tarzına dair üç şekil belirlemişti. Bunlar; hükümet teşkilatı dışında bırakılması, kabinede kalmakla beraber nazır unvanının emin veya umumi müdür haline çevrilerek Heyet-i Vükelâ içinde bir makama bağlanması, eskisi gibi bakanlık şeklinde kalması idi. İlk iki şekli belirli sebep ve sakıncalardan ötürü benimsemeyen kabine üyeleri, komisyon heyetince teklif edilen Evkâf Nezâreti'nin bakanlık şeklinde kalması ve vakıf işlerinin nazır tarafından denetimi şikkını uygun bulmuşlardı. Bu durum ülkenin zenginlik kaynaklarının önemli bir kısmını oluşturan evkafın hükümetin denetimi dışında bırakılmaması yanında, vakıf gaye ve şartlarına uyulmasındaki zorunluluk nedeniyle de gerekli görülmüştü. Ayrıca icra makamının sahip olduğu genel vesayet, İslam hükümeti ile kurumları arasındaki birlik gibi düşünceler dikkate alınmıştı. Böylece layihanın birinci maddesinde yazılı olduğu üzere, İslam vakıflarının eskisi gibi bir nazır tarafından idare ve denetimi hususu kabul edilmişti. Diğer maddeler cemaat-ı İslâmiye teşkilatıyla ilgili birtakım hüküm ve kaideleri içermekteydi. Ancak bunların halihazırda tatbiki mümkün olmadığı için, ilerideki gerekliliklere göre ve Meclis-i Umûmî'nin açılışından sonra görüşülmesi zorunlu bulunmuştu (BOA, MV., 223/217: 1). Sonuçta uzun süredir Osmanlı kamuoyunun gündeminde yer alan bir konu, çok sayıdaki görüşme, yazışma ve toplantının ardından yine aynı şekilde kalmıştı. Evkâf Nezâreti teşkilatında birtakım tadilat yapılması düşüncesi ise devletin son günlerine kadar varlığını sürdürmüştü (BOA, BEO., 4701/352547: 3).

2. TBMM Hükümeti ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Gelişmeler

2.1. TBMM Hükümeti Dönemindeki Faaliyetler:

23 Nisan 1920 günü açılan Büyük Millet Meclisi, Türk topraklarının düşman işgalinden kurtarılması yolunda verdiği mücadelede çok çeşitli konularla meşgul olmuştur. Yeni Türk devletine giden yolda gündeme gelen konulardan birisi de evkafın ıslahı ve bakanlık statüsünün değiştirilmesi idi. Hem Ankara'daki pek çok yetkilinin daha önce Osmanlı yönetim kademelerinde görevler üstlenmesi, yani İstanbul'daki çalışmalarından haberdar olması hem de değişikliğin bir gereklilik olarak görülmesi çalışmaların yapılmasında etkili olmuştur. Aslında ilk TBMM hükümetinin kurulmasıyla beraber, bir süredir İstanbul hükümetinin gündeminde olan nezaretin dönüşümü konusu bir anlamda hayata geçmişti. Zira 2 Mayıs tarihli kanunla oluşturulan 11 kişilik İcra Vekilleri Heyeti içerisinde Şeyhülislamlık ile Evkâf Nezâreti'nin görevlerini üstlenen Şer'îye ve Evkâf Vekâleti adlı tek bir bakanlık kurulmuştu. Bu şekilde dinî müesseselerle fetva kurumu ve vakıflar gibi iki önemli faaliyet alanı aynı bakanlığın çatısı altında birleştirilmişti (Akyıldız, 2010: 7). Ancak bu durum, yeni talep ve girişimlerin ortaya çıkmasını engellememişti.

Nispeten erken bir tarihte, 1920 yılı yaz aylarında, Antep Mebusu Abdurrahman Lâmi [Ersoy] Efendi, mebuslar içerisinde Şûrâ-yı Evkâf kurulması yanı sıra Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi teşkiline dair kanun teklifi vermişti. İlk önce Lâyiha Encümeni'ne gönderilen teklif (TBMMZC., III, Devre 1, İçtima 52: 294), yapılan inceleme sonucunda kabule şayan görülmüştü. Havale edildiği Şer'îye ve Evkâf Encümeni ise meclis üyeliğiyle memuriyet aynı kişi üzerinde bulunamayacağı için esas yönünden kabulünü mümkün görmemişti (TBMM Arşivi, Antep-Abdurrahman Lâmi Efendi, 2/42)⁸. Teklifi şura açısından değerlendiren kararda umum müdürlükle ilgili bir görüş belirtilmemişti. Encümen mazbatasına daha sonra Genel Kurul tarafından kabul olunmuş, yani kanun teklifi reddedilmişti (TBMMZC., IV, Devre 1, İçtima 73: 358-359). Şer'îye ve Evkâf Vekâleti, aynı günlerde yeni bir kanun layihası hazırlamıştı. Mustafa Fehmi [Gerçeker] Efendi imzasıyla takdim olunan tezkirede, mevcut evkaf nizamnamesinin birçok maddesinin hükümden kalktığı üzerinde durulmuştu. Düzenleme her ne kadar bakanlık yapısının değişimi konusuna değinmiyorsa da kurumsal ihtiyaç ve TBMM hükümetinin çalışmalarını yansıtması açısından önemlidir (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 188-291-1: 8). Bunun hemen ardından, Denizli Mebusu Yusuf [Başkaya] Bey, Evkaf ve Maarif idarelerinin birleştirilmesiyle gelirlerinin dinî ve vakıf kurumları, medrese ve mekteplere sarfına yönelik üç maddelik kanun teklifi vermişti. Teklifte eğitim müesseselerinde yaşanan olumsuz durumlara acil çözüm bulma amacıyla hareket edildiği belirtildikten sonra, Evkâf'ın Maarif Vekâleti'ne veya Maarif'in Evkâf İdâresi'ne bağlanması istenmişti (TBMM Arşivi, Denizli-Yusuf Bey, 2/153). 6 Aralık tarihli meclis oturumunda okunan teklif, Layiha Encümeni'ne gönderilmişti (TBMMZC., VI, Devre 1, İçtima 109: 225). Burada görüşmeye değer bulduktan sonra Maarif ve Evkaf encümenlerine havalesi kararlaştırılmış (TBMM Arşivi, Denizli-Yusuf Bey, 2/153); ancak uzun bir süre gündeme gelmemişti.

Öte yandan Konya Mebusu Abdülhalim Çelebi Efendi de ayrı bakanlık kurulması yolunda bir takrir sunmuştu. Takrirden bakanlıkların kuruluşu sırasında Umûr-ı Şer'îye Vekâleti'ne bağlanan vakıf işlerinin önemi ve yoğunluğu dolayısıyla ayrı olarak idaresi lazım geleceğinden, yalnızca bu hususları yerine getirmek üzere müstakil ve kabineye dahil bir Umûr-ı Evkâf Vekâleti teşkili istenmişti. Ancak takrir, Dahiliye Encümeni'ne havalesi önerisine karşın *hayır sadaları* ile reddedilmişti (TBMMZC., VI, Devre 1, İçtima 117: 439). İki ay sonra, yani şubat ayı sonlarına gelindiğinde, *Peyam-ı Sabah*, Abdurrahman [Lâmi] Efendi tarafından Ankara'da bir Evkâf İdâresi tesisi hakkında verilen teklifin kabul edilmediğini duyurmuştu.

8 TBMM Arşivi'den kullanılan tasnife tabi tutulmamış belgelerde seçim bölgesi, mebus ismi ve teklif numarası verilmesi şeklinde bir yazım usulü belirlenmiştir.

İsim kısmının yanlış yazıldığı aşikâr olan haberde, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin yeni layiha hazırladığı ve vakıfların doğrudan doğruya vekaletle bağlı bir umum müdürlük tarafından yönetileceği kaydedilmişti (Peyam-ı Sabah, 796-11226, 20 Şubat 1337/1921: 2).

Bahsedilen durum, aslında vekalet teşkilatı içerisinde oluşmuş bir gerçeklikti. Zira unvanı Şer'îye ve Evkâf olmakla beraber, vakıflarla ilgili kısım ayrı bir umum müdüriyet tarafından yönetiliyordu (Hakimiyet-i Milliye, 354, 16 Teşrin-i Sani 1337/1921: 2). Tam adı, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi idi (Öztürk, 1995: 86). Burada dikkat çeken husus, aynı bakanlık çatısı altındaki ilk kısmın ayrı umum müdürlük şeklinde değil de doğrudan vekile bağlı olmasıdır. Üstelik bakanlık da çoğu zaman Şer'îye Vekâleti diye adlandırılmıştır.

Aynı dönemde mecliste vakıfların yerel idarelerce yönetilmesi konusu ele alınmıştı. Abdurrahman Lâmi Efendi'nin seçim bölgesindeki vakıf işlerinin Antep Evkâf Encümeni'nce yürütülmesine dair verdiği kanun teklifi, birtakım görüşme ve tartışmaları beraberinde getirmişti. Konu hakkında söz alan bazı mebuslar, yetkinin sadece bir bölgeye değil, ülke geneline yaygınlaştırılması esasını önermişlerdi (TBMMZC., XV, Devre 1, İçtima 138: 293-295). Mustafa Fehmi Efendi ise kurumun bir sene içerisindeki faaliyetleri hakkında *Anadolu'da Yenigün* gazetesine bir mülakat vermişti. Öncelikle vekaletin Şer'îye ve Evkâf isimleriyle iki faaliyet şubesi olduğunu zikreden Vekil (*Anadolu'da Yenigün*, 386-773, 10 Kanun-ı Sani 1338/1922: 2), evkaf hakkındaki sorunun teşkilatın eksikliğinden ziyade idarenin sıkı bir merkezîyet içerisinde bulunmasından kaynaklandığını belirtmişti (*Anadolu'da Yenigün*, 387-774, 11 Kanun-ı Sani 1338/1922: 2).

Yusuf Bey'in teklifinin müzakeresine 1922 başlarında devam edilmişti. Konuyu görüşen Maarif Encümeni, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin hazırladığı kanun çıktıktan sonra ikisinin birleştirilerek müzakeresi kararını almıştı. Şer'îye ve Evkâf Encümeni ise gelirlerin harcama alanları esasen vakıf kurucularınca belirlendiği, bunların başka yere harcanmasının doğru olmadığı ve gelir-giderler Evkâf hazinesine ait bulunduğu için teklifin reddi yönünde karar vermişti (TBMM Arşivi, Denizli-Yusuf Bey, 2/153).

Görüldüğü üzere, İstanbul hükümetinin dönüşüm konusu üzerinde faaliyet yürüttüğü günlerde Ankara'da da çeşitli girişim ve çalışmalar vardı. Zaten daha önce bahsedilen 'Evkâf İslahâtı' unvanlı başmakede de bu iş için TBMM hükümeti içerisinde yapılanla Sadaret'teki komisyonun aynı faaliyetle ve aynı gayeye ulaşmak için çalıştığı vurgulanmıştı. Bir başka deyişle, vakıfların ıslahı meselesi bütün milleti yoğun olarak ilgilendiren *mesele-i umûmîye ve millîye* idi (İkdam, 8956, 19 Şubat 1338/1922: 1).

Büyük Taarruz sürecinde, 1338/1922 senesi Şer'îye ve Evkâf Vekâleti bütçesi müzakere edilmişti. Çeşitli konular hakkında hararetli tartışmaların yaşandığı görüşmelerde anlaşmazlık teşkil eden konulardan birisi, vekalet bünyesinde bir müsteşarlık kurulması hakkındaki teklifti. Zira iki kısmın ayrı ayrı zikredildiği bütçede, Şer'îye Vekâleti faslının altında Müsteşar (Umûr-ı Şer'îye ve Evkâf) tabiri mevcuttu. İşte bu memuriyetin hangi kısma ait olduğu tartışmaları beraberinde getirmişti. Vekil Abdullah Azmi [Torun] Efendi, maddede sadece müsteşarlık denilmesi gerekirken söz konusu ifadenin karışıklık doğurduğu ve Şer'îye Vekâleti bütçesi olduğu için parantezin kaldırılmasını istemişti. Bu görüşe katılan Kırşehir Mebusu Müfid [Kurutluoğlu] Efendi, Teşkilât-ı Esâsîye Kânûnu ile İcrâ Vekilleri Heyeti'ni teşkil eden yasada vekalet unvanının beraber anılmasından dolayı parantezin konulduğu düşüncesini paylaşmıştı. Hâlbuki dinî ve vakıf işleri ayrı ayrı konular olduğundan, Şer'îye Vekâleti'ne ayrı bir müsteşar tahsisi gerekirdi.

Muvâzene-i Maliye Encümeni üyesi ve Hakkâri Mebusu Mazhar Müfid [Kansu] Bey, vekaletin iletildiği taslakta ayrıca Evkâf Müsteşarı ifadesi geçmekle birlikte, iki kurumun bir arada yönetildiğini ve ayrı müsteşarlıklar ihdasının anayasaya aykırı olduğunu belirtmişti. Encümen üyesi ve Kırşehir Mebusu Yahya Galib

[Kargı] Bey, müsteşarlığın vakıf işlerini de kapsamasını desteklemediğini söyledikten sonra, genel bütçe içerisindeki Şer'îye Vekaleti'nin devletin resmî dairelerinden, Evkâf Vekâleti'nin ise devlet müesseselerinden ve bütçesinin muvazene dışında olduğunu dile getirmişti. Kendi ifadesine göre "evkaf doğrudan doğruya bir daireydi. İstenirse Şer'îye'ye bağlanır ya da başka bir yere verilir. Zaten şimdiye kadar İstanbul'da bir nezaret tarafından idare edilirken, Ankara'da bir umumi müdür yönetiyordu" (TBMMZC., XXII, Devre 1, İçtima 92: 386-394).

Saltanatın kaldırılmasını müteakip Osmanlı Devleti son bulmuş, İstanbul hükümetine bağlı bakanlıklar da tarih sahnesinden çekilmişti. Böylece İstanbul ve Ankara gibi iki sacayağı olan dönüşüm meselesinin bir tarafı ortadan kalkmıştı. Bununla beraber TBMM hükümetinin ülkenin tamamında yönetimini sağlamanın ardından gündem maddelerinden birisi yine aynı konu olmuştu. Nitekim Vekil Mehmed Vehbi [Çelik] Efendi, yeni dönemde vekaletinin durumu hakkındaki bir soruya, kurumda hiçbir değişiklik olmayacağı ve diğer bakanlıklar gibi vazifesine devam edeceği cevabını vermişti (Akşam, 1492, 17 Teşrin-i Sani 1338/1922: 2).

Vekilin kesin ifadelerine karşılık değişiklik yönündeki haber ve çalışmalar hala mevcuttu. Mesela *Tanin* gazetesinde neşredilen bir habere nazaran, pek zengin kaynaklara sahip vakıf emlak ve arazisinden gereği gibi yararlanılması için bazı girişimler olduğu haber alınmıştı. Vakıflar ve dinî konularla ilgili dairelerin hilafet makamının kontrolü altında ve şer'î hükümlere uygun yönetilmeleri için girişimlerde bulunulduğu kaydedilmişti (Tanin, 68, 20 Kanun-ı Evvel 1338/1922: 2). Yani Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin bir şekilde halifelik kurumuna bağlanması için birtakım çalışmalar olduğu söyleniyordu. Diğer taraftan İcra Vekilleri Heyeti, vakıfların millet ve memleketle tahsis edilen yere en faydalı şekilde yönetilmesini görüşmek üzere uzmanlardan oluşan bir komisyon kurulması kararını almıştı (BCA, Kurum 30-18-1-1, Yer Bilgisi 6-45-10; Öztürk, 1995: 90)⁹.

Dönüşüm meselesi II. TBMM döneminde yoğunlaşmaya başlamıştı. Konuyu bir başka yönden ele alan Lazistan Mebusu Ekrem [Rize] Bey, Evkâf Bankası Müdüriyet-i Umûmîyesi teşkiline dair bir kanun teklifi vermişti. 26 Eylül tarihli oturumda okunan teklif, ilk önce Lâyiha Encümeni'ne havale edilmişti (TBMMZC., II, Devre 2, İçtima 26: 287). Burada müzakereye değer görülüp, dört gün sonraki oturumda Evkaf ve İktisat encümenlerine gönderilmişti (TBMMZC., II, Devre 2, İçtima 29: 395).

Teklifin gerekçesinde vakfın ne olduğu ve önemi, idarî yönden yaşanan sorunlar, çağın gereklerine uygun olarak düzenlenmesi, suiistimallerin önlenmesi gibi hususlardan sonra, malî ve millî bir müessese haline dönüştürülecek kurumun banka şeklinde idaresi üzerinde durulmuştu. Bankanın İktisat Vekâleti gibi bir bakanlığa bağlılığından ziyade müstakil kalması ve doğrudan hükümet başkanına bağlı olması önerilmişti. 11 maddelik kanun teklifine göre, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ne bağlı Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi banka şeklinde yönetilmek üzere İcra Vekilleri Riyaseti'ne bağlanacaktı. Kurum bünyesindeki bazı daireler Şer'îye Vekaleti, buradaki eğitim ve kültür kurumları ise Maarif Vekâleti'ne devredilecekti. Umum müdürlük malî nitelikli millî bir İslam müessesesi olacak ve bankacılık işleriyle emlak ve arazi bankası işlemlerini yürütecekti. Servet kaynakları bankaya ait emlak, akar, orman, arazi ve madenler olup, sermayesi evkaf sandıkları, Nukud-ı Mevkufe İdaresi, devredilecek para ve alacaklardan ibaretti (TBMM Arşivi, Lazistan-Ekrem Bey, 2/175). Ancak bu teklif, ülkenin yaşadığı yoğun gelişmeler içerisinde uzun süre meclis gündemine gelmemişti.

9 N. Öztürk, alınan bu kararlar 3 Mart 1924 tarihli ve 429 numaralı kanunun hazırlık çalışmalarının başlatıldığını da belirtmiştir (Öztürk, 2019: 26).

2.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki Gelişmeler:

29 Ekim 1923 günü Cumhuriyet'in kabul ve ilan edilmesi, Türk tarihinde yeni bir dönemi aralamıştı. Bununla birlikte önceki dönemden gelen birtakım konular da yeni Cumhuriyet yönetiminin gündeminde yer almıştı. Mesela Sadaret'te faaliyet gösteren komisyonda görev almış dönemin Şer'îye ve Evkâf Vekili Mustafa Fevzi Efendi'nin İstanbul'a yaptığı on beş günlük seyahatte gündeme gelen konular arasında evkafın ıslahı ve banka teşkili hususları vardı (Taşkınoğlu, 2013: 206-208). *Vatan* gazetesi seyahat dolayısıyla yayımladığı haberde, evkafın banka haline dönüştürülmesine dair mecliste baskın bir görüş bulunduğunu söylemiş; encümene havale edilen layihanın kabulünün kuvvetle muhtemel olduğunu bildirmişti (Vatan, 211, 12 Teşrin-i Sani 1339/1923: 2). Mustafa Fevzi Efendi de bu konuda bir gazeteye verdiği beyanatta şu ifadeleri kullanmıştı:

Malum olduğu vecihle Lazistan Mebusu Ekrem Bey bir Evkaf Bankası teşkili hakkında meclise teklifte bulunmuştu. Bu takrir Evkaf Encümeni'nde tedkik olunmakta idi ve diğer birtakım ıslahat teklifleri de vardı. Bu teklifleri müştereken tedkik ve yekdiğeriyle mukayese için hepsinin bir suretlerini aldım. Ve evkafta bir ıslahat komisyonu teşkil ettim. Bu komisyonda evkafın halihazırını iyi bilenler olduğu gibi atiyen yapılacak teceddüdâtı da takdir edecek zevat var. Mesele aynı zamanda içtimaî ve iktisadî olduğu için bu mesail ile müştağil zevat da mevcuttur. Teklif sahibi Ekrem Bey'den de komisyonda bulunmalarını rica ettim ve kendileri de kabul ettiler. Şimdi tedkikatta bulunuyoruz. Tebellür etmiş hiçbir şey yoktur. Bir iki günde kurulacak esas çürük olur. Amik tedkikat icrasından sonra kat'î karar vereceğiz (Vatan, 212, 13 Teşrin-i Sani 1339/1923: 2).

Vekilin bu açıklamasından yapılan çalışmaların ilerleme yolunda olduğu anlaşılıyordu. Evkafın durumu konusunda bir tartışma ortamının hüküm sürdüğü günlerde risale kaleme alan Mustafa Kami Efendi ise vakıf şartlarını ön plana çıkararak, hükümetin buna müdahale hakkının ancak kontrol şeklinde olabileceğini belirtmişti. İslahat adına yapılacak en basit yolun şimdiye kadar evkafı iflasa mahkûm eden idare, zihniyet ve usullerin kayıtsız şartsız ilgası olduğunu vurgulayan yazar, en çağdaş şekli de Adliye'ye bağlı ve resmî bir noterlik tesisleriyle malî kısmını *vâkıfeyn mümessillerinden mürekkep ve müntehap* idare heyeti olan banka şekline getirmek olarak kaydetmişti (Âşir Efendizade Mustafa Kami, 1339: 19-24).

1340/1924 yılı bütçe görüşmeleri esnasında mecliste yeni ve esaslı inkılapların adımları duyulmuştu. İzmir Mebusu Saraçoğlu Şükrü Bey, 25 Şubat günü çeşitli konular hakkında yaptığı gayet uzun ve mühim konuşmasında (Arslan, 2017: 39-40), muhterem ve mukaddes bir mevkiye sahip Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ni *siyaset oyuncağı* olmaktan kurtarmanın meclisin görevi olduğunu söylemişti. Bir üyesinin hatası yüzünden düşen kabineyle beraber vekaletin de değişmesindeki olumsuzluğa değinen Şükrü Bey, ülkenin en büyük sorunlarından birinin *evkaf derdi* olduğunu ve bunun bir an evvel düzenlenmesi gerektiğini belirtmişti (TBMMZC., VI, Devre 2, İçtima 111: 334).

Şükrü Bey'in konuşması etrafında gündemdeki konulara dair bir yazı yayımlayan *İleri*, vekaletin kabine dışına çıkarılarak başmüftülük tarzında idaresinin en uygun yol olacağı üzerinde durmuştu. Vakıf işlerinin bu kurum tarafından idaresini belirten yazıda, azimli, yenilikçi, faziletli bir başmüftünün beklenen ıslahatı yapmaya vakit bulabileceği kaydedilmişti (İleri, 2165, 27 Şubat 1340/1924: 1). Hüseyin Cahid [Yalçın] Bey de Şükrü Bey tarafından dile getirilen hayatî meselelerden birinin Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin kabine dışına çıkarılması olduğunu yazmıştı. Vekaletin evkaf kısmı için büyük bir anlaşmazlık yaşanmayacağı görüşünü belirten yazar, vakıf işlerinin devletin bir politika şubesini oluşturmaması fikrine sahipti. Hükümet yapısının temelleri sağlam esaslar üzerinde kurulmakta olduğu şu günlerde *evkâf nezâret* veya

vekaletinin yazgısının makul bir şekilde belirlenmesi ve vakıfların istiklalinin tasdiki gereğini ifade etmişti (Tanin, 497, 28 Şubat 1340/1924: 1). Büyük inkılaplar arifesinde açıklama yapan bir mebus, vekaletin kabineden çıkarılıp başka şekle dönüştürülmesini *hepimiz ve bütün efkâr-ı umûmiye'nin* istediğini ve vakıf gelirlerini kurulacak bir emlak bankası vasıtasıyla idarenin düşünüldüğünü söylemişti (Müstakil Gazete, 10, 27 Şubat 1340/1924: 1).

Vekaletin teşkilat yapısını yayımlayan *Tevhid-i Efkâr*, kabineden ayrılması halinde evkaf işlerinin teşkil edilecek bir banka vasıtasıyla yönetilmesinin muhtemel olduğunu aktarmıştı (Tevhid-i Efkâr, 3992-964, 28 Şubat 1340/1924: 4). İstanbul'da Halk Fırkası teşkilatına memur olan Ekrem Bey ise birkaç ay önce yaptığı kanun teklifinde medreselerin Maarif, cami ve mescitlerin Şer'îye vekaletlerine devredilerek evkafın banka şeklinde, sırf malî bir müessese halinde idaresi talebini hatırlatmıştı (Tevhid-i Efkâr, 3992-964, 28 Şubat 1340/1924: 2). *İkdam*'da başmakale kaleme alan Ahmed Cevdet [Oran] Bey, vekaletin kabinede bulunmaması düşüncesinin devletin dayandığı yeni prensipler gereği olduğunu söyledikten sonra, hükümetin idare-i maslahat yolunu bırakıp hakikaten yenileşme siyaseti izlediğini ifade etmişti. Yazara göre evkafın yeni bir idare şeklinin olması aslında fena fikir değildi. Zira büyük bir yapıya sahip Evkâf İdâresi, zaman içerisinde Şeyhülislam ve Şer'îye Vekilleri gibi ekonomiyle ilgisi bulunmayan amirlere bağlanmıştı. Evkaf banka şeklinde de idare olunamazdı. Kurumun iktisadî yönü olan ayrı yapı olarak tesis edilmesi gerekirdi (İkdam, 9667, 29 Şubat 1340/1924: 1).

Mecliste ve kamuoyunda günlerce tartışılan meseleler, mart ayında açıklığa kavuşmaya başlamıştı. 2 Mart günü on saat süren Halk Fırkası grup toplantısında hilafet, vekaletler ve öğretimin birleştirilmesi hakkındaki kanun teklifleri müzakere edilmişti (Hakimiyet-i Milliye, 1061, 3 Mart 1340/ 1924: 1). Bir buçuk saat süren üçüncü celsede vekaletin kaldırılmasına dair teklif görüşülürken, eski vekillerden Abdullah Azmi ile Musa Kazım [Onar] efendiler itirazda bulunmuşlardı. İlimiyeden bazı mebuslar da onaylayıcı ifadelerle kendilerine katılmışlardı. Görüşme sonrasında eklenen yedinci maddeyle birlikte teklif onaylanmıştı. Evkafın durumunun süratle tespiti için hükümetin gerekli yasal düzenlemeleri meclise getirmesine yönelik takrir de oybirliğiyle kabul edilmişti (Vatan, 323, 3 Mart 1340/1924: 1).

Siirt Mebusu Halil Hulki [Aydın] Efendi ile elli arkadaşının Şer'îye ve Evkâf ile Erkân-ı Harbiye vekaletlerinin ilgasına dair verdikleri kanun teklifi ertesi gün mecliste görüşülmüştü. Teklif gerekçesinde, din ve ordunun siyaset akımlarıyla ilgisinin birçok sıkıntılara yol açtığı, bütün çağdaş milletler ve hükümetler tarafından bu gerçeğin temel bir düstur olarak kabul edildiği belirtilmişti. Bu açıdan *yeni bir hayat varlığı* vazifesini üstlenen Türkiye Cumhuriyeti anayasasında zaten sonradan oluşturulan bu vekaletlerin mevcudiyetinin uygun olamayacağı vurgulanmıştı. Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'nin kaldırılmasına nazaran, bütün vakıfların millete intikali ve ona göre idaresi de doğal bir sonuçtu. Derhal müzakeresi kararlaştırılan kanun teklifi, ilk yedisi doğrudan vekaletin durumuyla alakalı olmak üzere on dört maddeden oluşuyordu. Meclis gündemine geldiğinde esas itibarıyla pek fazla tartışma yaşanmayan düzenleme, küçük değişikliklerle kabul edilmişti (TBMMZC., VII, Devre 2, İçtima 2: 21-24).

Neticede 3 Mart 1924 tarihli kanunla Şer'îye ve Evkâf Vekâleti kaldırılmıştı. Başvekalet'e bağlı olmak üzere Ankara'da bir Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş; vakıf işleri, milletin gerçek yararına uygun şekilde halledilmek üzere bir müdüriyet-i umumiye halinde şimdilik Başvekalet'e bırakılmıştı (CA, 01006853-1-a). Metinde geçen şimdilik tabirine göre vakıfların idaresi hakkında düşünülen nihaî yönetim şekli ise bu değildi (Öztürk, 2019: 36-37).

429 sayılı kanunun kabulü üzerine, bir asırdır bakanlık düzeyinde kabinede temsil edilen vakıf kurumunun siyasî vasfı olan vekil yerine memur düzeyinde bir genel müdür tarafından yönetilmesi uygun

görülmüştü (Öztürk, 2007: 93-100). Kanun meclis tarafından kabul edilip yürürlüğe girmekle beraber, yeni durumla ilgili tartışmalar ve çalışmalar henüz bitmemişti. Ankara'da oluşturulan uzmanlar komisyonu, vakıfların idare şeklini belirlemek üzere çalışıyordu. Komisyonca hazırlanan layihalardan birisi, müstakil bir malî idare halinde ve vakıf para işlemlerini ihtiva etmek üzere Milli Vakıf İrâd Dâiresi vücuda getirmek esasına sahipti (Müstakil Gazete, 51, 8 Nisan 1340/1924: 1). Komisyon üyesi ve Dârülfünûn Hukûk-ı Düvel Müderrisi Cemil [Bilsel] Bey, 3 Mart tarihli kanunun vakıfları milletin gerçek menfaatlerine uygun bir şekilde halledilmek üzere şimdilik Başvekalet'e bağladığını ifade etmişti (Tanin, 537, 8 Nisan 1340/1924: 1). Bu durum kurum tarafından idare edilen ormanların Ziraat Vekaleti'ne devri hakkındaki kanun hazırlıkları esnasında Orman Müdüriyet-i Umûmîyesi'nce kaleme alınan gerekçede de açık bir şekilde yinelenmekteydi:

Şer'îye ve Evkaf vekaletlerinin lağvı, hilafetin ilgısı gibi ihtiyacât-ı asra ve şekl-i idaremi-ze muvafık şumullü inkılabâtın feyyaz-ı netayic ü semerâtını peyderpey iktifat tabii olup ancak tarihimizde ve belki de bütün hadisât-ı içtimaiye arasında gayr-ı mesbuk bu kadar mühim ve esaslı inkılapların tesirâtı anveten ihata edilemeyecek derecelerde vâsi bulunmasına binaen vaziyet-i cedide neticesinde millete intikal eden evkafın menafi-i umumiye muvafık bir şekl-i halle rabtına kadar Başvekalet-i celileye merbut bir müdüriyet-i umumiye tarafından idaresi tensip edilmiş ve kanunun yedinci maddesi bu esas dahilinde tanzim kılınmış idi (TBMM Arşivi, Rize-Ekrem Bey, 2-632: 11).

Yukarıdaki açıklamadan anlaşılacağı üzere, yapılan yasal düzenleme neticesinde vakıfların millete intikal ettiği esas kabul ediliyordu. Bundan sonraki adım, toplum menfaatlerine uygun bir çözüm yolu bulmaktı. Bu arada Ekrem Bey'in iki buçuk yıl önceki kanun teklifini inceleyen Diyanet İşleri ve Evkâf Encümeni, Medeni Kanun'un Adliye Encümeni'nde müzakeresi sırasında vakıflar hakkındaki hükümler dikkate alınarak yeni bir kanun hazırlanmasını uygun görmüştü. Kanunun seçim devresi içinde tamamlanacağı Başvekil tarafından beyan edildiği için, teklife yönelik herhangi bir muameleye yer olmadığını kaydetmişti (TBMMZC., XXIII, Devre 2, İçtima 79: 385).

Ekrem Bey, yaklaşık bir yıl sonra, Evkâf Bankası Müdüriyet-i Umûmîyesi hakkındaki kanun teklifiyle birlikte görüşülmek üzere Evkâf Müdüriyet-i Umûmîyesi'nin lağvına ve vakıfların Emlak Bankası'na devrine dair dört maddelik yeni bir teklif sunmuştu (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 3-15-12: 3-4; TBMM Arşivi, Rize-Ekrem Bey, 2-632: 6-7). Söz konusu teklif Layiha Encümeni'ne havale edildiği gibi Başvekalet'e de iletilmişti (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 3-15-12: 2). İncelemeyi yapan Layihâ Encümeni, teklifi esas itibarıyla müzakereye değer görmüştü. Bundan sonra da Muvâzene-i Mâliye ve Evkâf encümenlerine sevk edilmişti (TBMM Arşivi, Rize-Ekrem Bey, 2-632: 8).¹⁰ Ancak yapılan çalışmalar meclisin ikinci döneminde herhangi bir sonuca ulaşmamış, yani kanun teklifi kadük kalmıştı.

Dönüşüm konusunda yıllar içerisinde yaşanan gelişmeler, Evkâf Umum Müdürlüğü'nün kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Cumhuriyet Halk Fırkası İkinci Kongresi için Umum Müdürlük tarafından Başvekalet'e sunulan müzakkere evkafın bir nezaret veya vekalet olmaktan çıkarılarak müdüriyet-i umumiye haline getirilmesi, inkılab-ı ahîrin vücuda getirdiği mesud neticelerden biri olarak nitelendirilmişti (BCA, Kurum 30-10, Yer Bilgisi 191-308-5)¹¹. Bununla birlikte yeni ve yeniden dile getirilen görüş ve düşünceler bundan sonra da gündeme gelecekti¹².

¹⁰ Bir encümen üyesinin mazbataya düştüğü şerhte, *devr muvafık değildir* reyindeyim ifadesinin bulunduğunu belirtmek gerekir.

¹¹ Umum müdürlüğün hazırladığı resmî bir yayında ise "Şer'îye ve Evkaf Vekâletlerinin lâğvile Evkaf işlerini halkçı zihniyetile milletin hakikî menfaatine uygun bir şekilde yürütülmesi için Umum Müdürlük teşkilile bunun Başvekâlete rabt" ifadeleri yer almaktadır (Evkaf Umum Müdürlüğü, 1933: 7).

¹² İnceleme konusunun kapsamı dışında kalan bu gelişmeler hakkında sadece bir örnek için bkz. CA, 01016520-228.

Sonuç

1826 yılında teşkil olunan Evkâf Nezâreti, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaşamış asırlık bir çınardı. Bu zaman zarfında vakıfların idaresinde ve kurumsal anlamda yaşanan sorunların çözüm yollarından birisi de nezaretin hükümet içerisinde siyasî vasfı bulunan bir bakanlık düzeyinden çıkarılması ve dönüştürülmesi olmuştu. Hatta Osmanlı'dan Cumhuriyet'e meclisler, hükümetler, komisyonlar, kişiler, devlet ve yönetim şekilleri değişse de değişmeyen konulardan bir tanesinin Evkâf Nezâreti'nin devlet teşkilatındaki yeri ve tüzel kişiliğinin durumu olduğu söylenebilir.

Ele alınan bu kısa zaman diliminde; kurumun bakanlık seviyesinden umum müdürlük, vekalet ya da emanet gibi daha alt bir düzeye indirilmesi, Bâb-ı Meşihat'a veya hükümet başkanlığına bağlanması, kabine dışına çıkarılması, bir başka bakanlıkla birleştirilip yine hükümet içerisinde kalması, idarî bir yapı yerine banka haline getirilmesi, teşkilatın tamamen lağvıyla vakıfların idaresinin mahalli teşkilatlara bırakılması gibi hususlar çeşitli karışım ve farklı şekillerde gündeme gelmişti. Osmanlı döneminde ve TBMM hükümeti sürecinde olgunlaşan bu ve benzeri düşünceler Cumhuriyet'in ilanından dört ay beş gün sonra, yani 3 Mart 1924 günü sonuca ulaşmış; kabine dışında bir konuma sahip olan Evkaf Umum Müdürlüğü kurulmuştu.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri:

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (TBMM Arşivi)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Babialı Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Babialı Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri (BEO.NGG.d.)

İstanbul Müftülüğü Meşihat Defterleri (İSTM.MŞH.DFT2.d.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Sadaret Evrak Kalemî (A.VRK.)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD.d.)

Sürelî Yayınlar:

Akşam

Alemdar

Anadolu'da Yenigün

Dersaadet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

İtisam

Müstakil Gazete

Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası

Payitaht

Peyam/Peyam-ı Sabah

Sebilü'r-Reşad

Tanin

Tasvir-i Efkar/Tevhid-i Efkar

Tercüman-ı Hakikat

Vakit

Vatan

Yeni Şark

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali (2010). "Şer'iyeye ve Evkâf Vekâleti". *İslam Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 7-8.

Arslan, Gürbüz (2017). *Şükrü Saraçoğlu'nun Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri (1886-1953)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Âşir Efendizade Mustafa Kami (1339). *Evkaf Nedir?*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Çelikkın, Zübeyde E. (2019). *Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Evkaf Umum Müdürlüğü (1933). *Evkaf Umum Müdürlüğü'nün Cümhuriyetin İlk On Senesindeki İşler Hakkında Rapordur*. Ankara: Başvekalet Matbaası.

- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey-Hüseyin Hüsameddin Efendi (1335). *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*. Şehzadebaşı: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası.
- İsmail Sıdkı (1324). *Hâtırat-Memâlik-i Osmaniye'de Kâin Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mütâlââtı Havidir*. Dersaadet: Selanik Matbaası.
- Kahraman, Seyit A. (2006). *Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti*. İstanbul: Kitabevi.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* [MMZC.] (1992). Devre 4, b.y.y.: TBMM Basımevi.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, Nazif (2007). "Vakıflarda Merkezî Yönetime Geçişin Arka Planı: Evkâf Umum Müdürlüğünün Kurulması". *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Temel Dinamikleri Açısından 3 Mart 1924 Yasaları ve Günümüze Yansımaları Sempozyumu Bildirileri*. Yay. Haz. Hale Şıvgın, Ankara: Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 85-126.
- Öztürk, Nazif (2019). "Vakıflar Hangi Statüde Bir İdarî Yapı İle Yönetilmelidir?". *Vakıflar Dergisi* 80. Yıl Özel Sayısı: 11-71.
- Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)* (2015). (haz. Ali Suat Ürgüplü), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Taşkınoğlu, Mehmet (2013). "Mustafa Fevzi (Sarhan) Son Şer'îye ve Evkaf Vekili, Manisa Milletvekili". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11, 3: 204-217.
- Tural, Erkan (2008). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nde Bürokratik Reform". *Vakıflar Dergisi*, 31: 205-225.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* [TBMMZC.] 1981. Devre 1, C.3, Ankara: TBMM Matbaası; 1981. Devre 1, C.4, Ankara: TBMM Basımevi; 1943. Devre 1, C.6, Ankara: TBMM Matbaası; 1958. Devre 1, C.15, Ankara: TBMM Matbaası; 1959. Devre 1, C.22, Ankara: TBMM Matbaası; t.y. Devre 2, C.2, Ankara: TBMM Matbaası; 1968. Devre 2, C.6, Ankara: TBMM Matbaası; 1970. Devre 2, C.7, Ankara: TBMM Matbaası; t.y. Devre 2, C.23, b.y.y.: TBMM Matbaası.
- Yakut, Esra (2020). *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

